T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ BİLİM DALI

İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN Mİ'YÂRU'L-ULÛM İSİMLİ ESERİNİN LATİNİZASYONU VE MANTIK GÖRÜŞLERİ

Yüksek Lisans Tezi

SELMAN ÜSTÜNDAĞ

İstanbul, 2015

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ BİLİM DALI

İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN Mİ'YÂRU'L-ULÛM İSİMLİ ESERİNİN LATİNİZASYONU VE MANTIK GÖRÜŞLERİ

Yüksek Lisans Tezi

SELMAN ÜSTÜNDAĞ

Danışman: YRD. DOÇ. DR. FERRUH ÖZPİLAVCI

İstanbul, 2015

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ Anabilim Dalı FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi SELMAN ÜSTÜNDAĞ'nın İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN Mİ'YÂRU'L-ULÛM İSİMLİ ESERİNİN LATİNİZASYONU VE MANTIK GÖRÜŞLERİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 22.07.2015 tarih ve 2015/28-12 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 04/08/2015

Öğretim Üyesi Adı Soyadı			**İmzası**
1.	Tez Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. FERRUH ÖZPİLAVCI	
2.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. ALİ DURUSOY	
3.	Jüri Üyesi	Doç. Dr. İSMAİL CEBECİ	

ÖZET

Bu çalışma, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte Türk düşüncesinin önemli simalarından olan İzmirli İsmail Hakkı'nın (ö. 1946) mantık görüşlerini incelemeyi hedeflemektedir. İzmirli hem geleneksel hem de modern olarak nitelendirilebilecek bir eğitim almış, dolayısıyla hem klasik İslâmî ilimleri hem de modern Batılı ilimleri öğrenmiştir. Bu sayede iki farklı kaynaktan birden beslenen bir düşünürün mantık alanındaki görüşleri, bir *Îsâgûcî* şerhi olan ve latin harflerine aktarılan *Mi'yâru'l-ulûm* adlı eseri çerçevesinde incelenmiştir.

ABSTRACT

This study aims to examine Izmirli Ismail Hakkı's (d. 1946) thoughts on Logic, a substantial face in the transition of Turkish thought from Ottoman era to Modern Republican era. Izmirli Ismail had both a traditional and a modern education, and thus had a grasp of Islamic sciences as well as positive sciences. By this means, having been nourishing from two different sources as a scholar, his ideas have been elucitaded according to *Mi'yâru'l-ulûm,* which is an exegesis of *Îsâgûcî* and was was transcribed into latin alphabet.

ÖNSÖZ

Kelam ve fıkhın teşekkül sürecinde nüveleri bulunsa da mantığın kapsamlı ve derinlikli bir şekilde, 8. yüzyılın ortalarında başlayan Yunancadan Arapçaya tercüme hareketi neticesinde İslam dünyasının gündemine geldiği bilinmektedir. Bu hareket sayesinde Aristoteles'in (ö. MÖ 322) *Organon*'u ve onun üzerine Helenistik ve Geç Antik çağda yazılmış yorumlar, yeniden ifadelendirmeler ve özetler ya doğrudan Yunancadan ya da Süryaniceye yapılmış tercümelerinden hareketle Arapçaya aktarılmış ve tercüme edilen bu literatür üzerine kısa sürede büyük bir mantık geleneğinin temelleri atılmıştır. Kindî (ö. 866) ile başlayıp mantığı ihya edip gerçek anlamda İslam dünyasına mal ettiği için "muallim-i sânî" olarak anılan Fârâbî (ö. 950) ile büyük bir ivme kazanan İslam mantık geleneği İbn Sînâ'nın (ö. 1037) sistematik ve analitik eserleriyle zirvesine ulaşmış ve Gazzâlî'nin (ö. 1111) katkıları sayesinde felsefî yöntemi temsil mantık disiplini dinî ilimleri de kapsayacak şekilde İslâm düşünce geleneğinde bütün entelektüel faaliyetin başlangıç noktasını oluşturmuştur.

Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 1210) İbn Sînâ felsefesi üzerine yaptığı çalışmalarla İslam düşünce geleneği içindeki yerini iyice sağlamlaştıran mantık disiplini, bundan sonraki süreçte kaleme alınan muhtasar metinler sayesinde medrese müfredatının da vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir. Bu noktada öne çıkan en meşhur metin Esîrüddin el-Ebherî'nin (ö. 1265) *Îsâgûcî* adlı eseridir. İsmini, meşhur Yeni-Eflatuncu filozof Porphyry'nin (ö. 304) Aristoteles'in *Kategoriler* kitabına giriş olarak kaleme aldığı ve "giriş" anlamına gelen *Eisagoge*'den alan bu eser, Porphyry'nin eseriyle aynı adı taşısa da aslında Aristoteles-İbn Sînâ çizgisinde gelişen mantığın bütün disiplinlerini çok özlü bir şekilde ele almaktadır. Bu özelliği sebebiyle Ebherî'nin eseri, yüzyıllar boyunca büyük bir ilgiye mazhar olmuş, üzerine yüzlerce şerh ve haşiye kaleme alınmıştır.

Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki düşünce hayatının önemli isimlerinden olan İzmirli İsmail Hakkı da (ö. 1946) telif hayatının başlangıcında, bir *Îsâgûcî* şerhi kaleme almış ve bunu *Mi'yâru'l-ulûm* olarak isimlendirmiştir. Bir *Îsâgûcî* şerhi olsa da *Mi'yâr*, İzmirli'nin mantık ilmi hakkındaki görüşlerinin nüvelerini barındırması açısından önemlidir.

İzmirli'nin söz konusu eserini latin harflerine aktarmayı öncelikle hedefleyen bu çalışmada, onun hayatı, eserleri ve mantık görüşleri tespit edilmeye çalışılmış ve hem geleneksel hem de modern bir tedrisattan geçmiş olmasının izleri takip edilmiştir. İlk defa latin harflerine aktarılan İzmirli'nin bu eserinin, onun mantık hakkındaki düşüncelerini anlamak için bir kapı aralayacağını ümit ediyoruz.

Bu çalışma süresince gerek eserin latinizesi aşamasında gerek de tez yazım konusundaki yönlendirmeleriyle desteğini hiçbir zaman esirgemeyen danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Ferruh ÖZPİLAVCI'ya, konu ve kurgu ile alakalı olarak yardımları hasebiyle değerli hocam Doç. Dr. M. Cüneyt KAYA'ya, çalışmanın tashihinde bana yardımlarıyla destek olan Ayşenur Kübra ARSLAN, Dr. Mustafa DEMİRAY, Ahmet Emre POLAT ile ağabeyim Talha ÜSTÜNDAĞ'a, dostlarıma ve hiçbir şartta desteğini benden esirgemeyen aileme teşekkürü bir borç bilirim.

İstanbul, 2015 Selman ÜSTÜNDAĞ

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

KISALTMALAR vii

GİRİŞ 1

1. Tezin Konusu ve Amacı 2
2. Tezin Planı ve Yöntemi 3

1. İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN MANTIK ANLAYIŞI 6

1.1 Hayatı 6
1.2 Eserleri 7
1.3 Bilgi ve Bilim Anlayışı 10
1.4 İzmirli'ye Göre Mantığın Tanımı ve Kapsamı 12
1.5 Kavramlar Mantığı 14
1.5.1 Kavramların İncelenmesi 14
1.5.2 Kavram Çeşitleri 15
1.5.3 Terimler ve Çeşitleri 16
1.6 Mahiyet ve Hakikat 16
1.7 İçlem ve Kaplam 16
1.8 Kavram İlişkileri 17
1.9 Beş Tümel 18
1.10 Tanım Çeşitleri 18
1.11 Önermeler Mantığı 19
1.11.1 Önerme Yapısı ve Çeşitleri 19
1.11.2 Önermeler Arası İlişkiler 21
1.12 Delil ve Kıyas 22
1.13 Beş Sanat 25
1.14 Formal Mantığın Islahı 26

2. Mİ'YÂRÛ'L-ULÛM LATİNİZASYONU 27

Birinci Ders 28
İkinci Ders 30
Mantığın Ehemmiyeti 30
Mantığın Ta'rîfi ve Mevzu'u 32
Üçüncü Ders 34
Mukaddime 34
Dördüncü Ders 37
Beşinci Ders 39
Altıncı Ders 42
Yedinci Ders 45
Sekizinci Ders 47
Dokuzuncu Ders 49
Onuncu Ders 51

On Birinci Ders 53
İzah 54
On İkinci Ders 56
Îzâh 56
On Üçüncü Ders 59
On Dördüncü Ders 61
On Dördüncü Ders 63
On Beşinci Ders 66
On Altıncı Ders 68
Teznib 69
On Yedinci Ders 71
On Sekizinci Ders 73
On Dokuzuncu Ders 75
Yirminci Ders 77
Yirmi Birinci Ders 80
İhtar 81
Yirmi İkinci Ders 83
Yirmi Üçüncü Ders 85
Yirmi Dördüncü Ders 87
Yirmi Beşinci Ders 89
Lâhika 90
Yirmi Altıncı Ders 92
Yirmi Yedinci Ders 95
Yirmi Sekizinci Ders 98
Yirmi Dokuzuncu Ders 102
Otuzuncu Ders 106
Hâtîme 106
Zeyl-i Kitâb 108
Delâlet Bahsindeki Fikirleri 108
Küllî Bahsindeki Sözleri 108
Külliyyât-ı Hamse Bahsindeki Kavilleri 109
Eczâ-i Kaziyye Hakkındaki Mezhebleri 109
Kâzâya Bahsindeki Müta'alaları 109
Ahkâm-ı Kâzâya 110
Kıyâs Bahsindeki Kelamları 110

Fihrist 112

SONUÇ 116

EKLER 118

KAYNAKÇA 121

KISALTMALAR

bkz.:	bakınız
c.:	cilt
ed.:	editör
vb.:	ve benzeri
vd.:	ve diğerleri
vs.:	vesaire
s.:	sayfa

GİRİŞ

İslam düşünce tarihindeki en meşhur mantık eserleri sıralanmak istense, herhalde pek çok kişinin aklına Ebherî'nin (ö. 1265) *Îsagûcî*'si gelecektir. İsmi, Porphyry'nin (ö. 304) Aristoteles'in *Kategoriler* kitabının daha iyi anlaşılması için yazdığı *Eisagoge* adlı küçük eserden mülhem olan, ancak aslında Aristoteles-İbn Sînâ çizgisinde gelişen mantığın tüm konularını çok özlü bir şekilde içeren *Îsâgûcî*, medrese müfredatının vazgeçilmez bir parçası haline gelmiş ve üzerine yüzlerce şerh ve hâşiye kaleme alınmıştır.

Zaman içerisinde Aristoteles'in *Kategoriler*'inin bir parçası haline gelen eser, beş külliyi anlatmaktadır. Cins, tür, fasıl, hassa ve arazdan oluşan beş tümel hakkında kısaca söz eden eser onların birbiri ile olân ilişkilerine de yer vermektir. İçlem ve kaplam açısından da ilişkilerini gösteren eser "Porphrios ağacı" denilen bir şema ile sona ermektedir. [1]

Eser Arapça'ya ilk defa sekizinci yüzyılda İbnü'l-Mukaffa' tarafından çevrilmiştir. Daha sonradan pek çok kere çevirisi yapılan eser kısa zamanda *el-mehdal* yani Arapça "başlangıç", "giriş" manasına gelen bir isimle mantık kitaplarının başında yer almaya başlamıştır. Bunlar içerisinde Yâkub b. İshak el-Kindî'nin *Kitâb fi'l-medhal bi-istîfâ'i'l-kavli fih, Risâle fi'l-medhali'lmantıki bi'htişârin ve îcâz ve Risâle fi'ş-şavti'l-hamse*, İbnü't-Tayyib es-Serahsî'nin *İhtişâru Kitâbi İsâgûcî,* Muhammed b. Zekeriyyâ er-Râzi'nin *Kitâbü Îsâgûcî* ve Fârâbî'nin *Kitâbü Îsâgûcî ey el-Medhal* eserlerini saymak mümkündür. *Îsâgûcî* eserinden yola çıkarak içeriği geliştirilmiş başka eserler yazılması konusunda en önemli örnek Esîrûddin el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkandi el-Ebherî'nin (ö. 663) *Îsâgûcî fi'l mantık* isimli eseridir.[2] Bu eser klasik mantığın bütün konularını içeren ve medreselerde ders kitabı olarak okutulmaya başlanan ilk kitap olma özelliğine sahiptir. Farklı zamanlarda pek çok kimse tarafından şerhleri yazılmıştır. Hatta 1950'lere kadar Mısır'da Ezher Üniversitesi'nde okutulmuştur.[3]

Ebheri'nin *Îsâgûcî*'si Porphyry'nin eseri ile aynı adı taşısa da iki eser arasında belirgin farklılıklar bulunmaktadır. Öncelikle Porphyry'nin eseri Aristoteles'in çeşitli

---

[1] Abdülkuddus Bingöl, "Îsâgûcî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c. 22, İstanbul: Diyanet Vafkı Yayınları, 2000, s.488.
[2] Talha Alp, **Mantık: İsagoci Tercümesi & Mantık Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: Yasin yay., 2010, s.9.
[3] Bingöl, DİA, s.488

eserlerine dağılmış bir şekilde bulunan beş tümele dair fikirlerinin güzelce derlenmiş ve sunulmuş halinden ibarettir. Bir çeşit beş tümelin özetidir. Ebheri'nin *Îsâgûcî*si ise Fârâbî, İhvân-ı Safâ ve İbn Sînâ ekollerini takip etmiştir. Dolayısıyla onların sistematiğini almıştır. Adı geçen düşünürler ve okullardan önce İslâm dünyasında var olmuş olan *Îsâgûcî* risalelerinden herhangi biri günümüze ulaşmamıştır.[4]

Ebheri'nin eseri beş bölümden oluşmuştur, bu bölümleri Hüseyin Sarıoğlu şu şekilde açıklamıştır:

> "Kısaca belirtmek gerekirse Ebherî eserini beş ana bölüm olarak tertip etmiştir: 1. Lâfız: Delâleti ve kısımları, 2. Açıklayıcı söz: Tanım ve tanıtım, 3. Önermeler: Çeşitleri, unsurları ve birbirleriyle olan ilişkileri, 4. Kıyas: Unsurları şekiller (figür), nicelik bakımından çeşitleri, 5. Nitelik ve değer açısından kıyas çeşitleri: Burhani cedel, hatâbe, şiir, safsata."[5]

Kendisinden önceki gelenek göz önüne alınarak bakıldığında Ebherî'nin eseri diğerlerinden bir kaç yönüyle ayrılmaktadır. Öncelikle Ebherî tek bir cümle ile kısa kısa da olsa bütün mantık terimlerini açıklama gayretinde bulunmuştur. Bu açıdan onun *Îsâgûcî*si bir anlamda mantık terimleri sözlüğü sayılabilir. Yazılış amacı olarak Porphyry'nin eserini beş tümeli özetleme amacıyla yazdığını söylemiştik. Fârâbi mantığın önermeler bölümüne giriş, İhvan-ı Safâ düşünce-dil-mantık konusuna eğilmek, İbn Sîna *eş-Şifa*'ya giriş olması amacıyla, *Îsâgûcî*lerini yazmışlardır.Bunlara mukabeleten Ebherî eserini ne için yazdığını şu sözleri ile açıklamıştır: "Herhangi bir ilme yeni başlayanların bilmesi gereken hususları ortaya koymak" ile belirtmiştir. Bu Ebherî'nin bütün ilimlere giriş olması için *Îsâgûcî*'yi yazdığını açıkça göstermektedir. Bunun yolunun da mantık kavramlarını tanıtmaktan geçtiğini düşündüğünü söyleyebiliriz.[6]

Tezin Konusu ve Amacı

Bu çalışmanın temel konusunu *Mi'yâru'l-ulûm* adlı eseri çerçevesinde İzmirli İsmail Hakkı'nın mantık hakkındaki görüşleri oluşturmaktadır. İzmirli İsmail Hakkı (ö.

[4] Hüseyin Sarıoğlu, **Ebherî Îsâgûcî Mantığa Giriş**, İstanbul: İz yay. 1998, s. 12-15.
[5] Sarıoğlu, s.39. (bkz. 40-43)
[6] Sarıoğlu, s. 48.

1946), Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde hem medrese hem de Dârulfünûn'da hocalık yapmış, dönemin süreli yayınlarında çok sayıda makale kaleme almış önemli bir isimdir. Onun hem mektep hem medrese eğitimi neticesinde yaptığı değerlendirmelerin önemi çok büyüktür. Ortaya koyduğu eserler sistematik bilgiye verdiği önemi göstermesi açısından önemlidir.[7] Kelam ve felsefe başta olmak üzere hadis ve fıkıh gibi alanlarla da ilgilenen ve bu sahalarda eserler ortaya koyan İzmirli'nin, Ebherî'nin *Îsâgûcî*'si üzerine bir şerh mahiyetinde olan *Mi'yâru'l-ulûm*'u, onun hem ilk eseri olması hem de mantık alanındaki görüşlerini tespit açısından önemli bir yeri hâizdir. Dolayısıyla bu çalışmada *Mi'yâru'l-ulûm* çerçevesinde İzmirli'nin mantık görüşlerinin ortaya konulması hedeflenmektedir ve bu amaçla şimdiye kadar akademik camianın ilgisine pek mazhar olmamış olan *Mi'yâru'l-ulûm*'un tümü latin harflerine aktarılarak teze dâhil edilmiştir.

Tezin Planı ve Yöntemi

Tez iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm İzmirli'nin hayatının ve eserlerinin tanıtıldığı, mantık görüşlerinin ele alındığı bölümdür. İkinci bölüm ise *Mi'yâru'l-ulûm*'un latin harflerine aktarılmış haline yer verilen bölümdür.

Birinci bölümde ilk olarak İzmirli İsmail Hakkı'nın hayatına yer verilmiştir. Yetiştiği çevre ve içinde bulunduğu dönemin şartları, İzmirli'nin eserlerinde etkilerini gösteren en önemli faktörlerdir. Hayatının ardından meslek hayatı boyunca bulunduğu memuriyetlerden kısaca bahsedilmiştir. İzmirli'nin yaptığı görevler incelendiğinde, eserlerinde kullandığı hakim pedagojik dilin sebebi kolaylıkla anlaşılmaktadır. Meslek hayatı boyunca çeşitli idadîlerde ve Dârulfünûn'da hocalık yapmış olan İzmirli'nin eserlerinde sürekli hakim bir "öğretmen" havası vardır. Bu yüzden anlattığı konuda detaylara inmekte ve en küçük ayrıntıyı bile örneklerle açıklamaktadır. İzmirli'nin hayatı boyunca kaleme aldığı altmıştan fazla telif eseri bulunmaktadır. Tezin kapsamı İzmirli İsmail Hakkı'nın mantık anlayışı ile sınırlı olduğu için, bu kısımda onun sadece felsefe ile alakalı yazdığı eserlerini kısaca tanıtmakla yetindik.

[7] Vahdettin Başçı, "İsmail Hakkı İzmirli'de Felsefe, İlim ve Mantık Anlayışı ", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 11, (1993), s. 423.

Birinci bölüm olan İzmirli'nin mantık görüşlerinin işlendiği kısımda ise esas olarak onun *Mi'yâru'l-ulûm* isimli eseri kullanılmıştır. Buna ek olarak yine kendi eseri olan ve Dâru'l-fünûn'da felsefe dersleri verirken kullandığı notlardan hareketle kaleme aldığı *Felsefe Dersleri* isimli eserinden de sıklıkla yararlandık. *Mi'yâru'l-ulûm* bir *Îsâgûcî* şerhi olduğundan, sınırlı bir içeriğe sahiptir. *Felsefe Dersleri*'nde ise mantık konuları daha ayrıntılı olarak incelenmektedir. Bu eser ile Aristoteles mantığı ana hatları ile anlatılmaya çalışılmıştır. Fakat bu eserin bir başka özelliği ise, yazıldığı zamana kadar gelen eserelerden farklı bir duruş sergilemektedir. Eser ile ilgili kısa bir değerlendirmeyi Necati Öner şu şekilde yapmaktadır:

> "...1914'te neşrettiği *Felsefe Dersleri*'ni bundan farklı bir zihniyet içinde, garp kaynaklarından istifade ederek Avrupa tarzından yazmıştır. Bazı bahislerde İslâm mantıkçılarının fikrine de temas etmiş, İslâm mantıkçılarıyla Avrupa mantıkçılarının kısaca mukayesesine de girişmiştir. Eserin tümü nazarı itibare alınınca, İzmirli'nin bu eseri ile eski anlayışı terketmiş, ve Avrupa mantıkçılarının mantık meselelerini ele alış tarzlarını benimsemiş olduğu görülür..... Felsefe Dersleri'yle, mantık meselelerinin Avrupa'da nasıl ele alındığının güzel bir örneğini vermiştir."[8]

İkinci bölümde tezin ana konusunu oluşturan *Mi'yâru'l-ulûm* isimli eserin latin harflerine aktarılmış şekline yer verilmiştir. Eser 1315 yılında İstanbul'da Dersaadet Matbaası'nda basılmıştır. Eserin bizim bulabildiğimiz kopyası Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde İzmirli İsmail Hakkı Bölümü'nde 3743 demirbaş numarası ile bulunmaktadır. Eser kapağı ve fihristi dâhil 103 sayfadır, matbudur ve dijitalleştirilmiş hali oldukça temizdir.

Latinizasyon işlemi esnasında *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Çeviri ve Yayım Dairesi Çeviriyazı Metinlerde Uyulacak Esaslar* uygulanmıştır.(bkz. EK-1) Bunlara ek olarak metni latin harflerine aktarırken mümkün oldukça özüne sadık kalınmaya ve müdahale edilmemeye çalışılmıştır. Bazı yerlerde anlamayı kolaylaştırması için kelimelerin günümüz Türkçe'sindeki kullanımlarına yer verilmiştir. Bu kelimelere örnek olarak şunlar gösterilebilir:

dirler	derler
itdiği	ettiği

[8] Necati Öner, **Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı (1850-1950),** İstanbul: Divan Kitap, 2012, s. 104-105.

etmeğe	etmeye
iden	eden
gelan	gelen
anları	onları
anı	onu

Görüldüğü üzere yapılan müdahaleler kavramlardan ziyade fiil ve zamirlerin yazılışının günümüz Türkçe'sine uyarlanmasından ibarettir. Metin içerisinde yapılan bir başka müdahale ise kanaatimizce eksik veya yanlış yazılmış yerlerin tamamlanması şeklinde olmuştur. Bu tamamlanan yerler köşeli parantez [ ] içerisine alınmak suretiyle metin boyunca belirtilmişlerdir. Bölümleme yapılırken İzmirli'nin yaptığı bölümlemeye sadık kalınmıştır.

Metin içerisinde Arapça verilmiş kısımlar Hüseyin Sarıoğlu'nun *Îsâgûcî: Mantığa Giriş* kitabında yapmş olduğu Ebherî'nin *Îsâgûcî*'sinin tercümesinden alınmış ve dipnotlarla gösterilmiştir. Dipnot içerisinde örnek cümlelerin hepsi ‘ ’ arasında gösterilmiştir. Köşeli parantezler [ ] ile İzmirli'nin orjinal metinden dışarıda bıraktığı fakat Hüseyin Sarıoğlu'nun aldığı kısımlar, süslü parantezler { } ile İzmirli'nin metne eklediği kısımlar gösterilmiştir.

İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN MANTIK ANLAYIŞI

Hayatı

İzmirli İsmail Hakkı 1868 yılında İzmir'de dünyaya gelmiştir. Babası İzmir'li Yüzbaşı Hasan Efendi, annesi Girit Kandiye'li Hafize Hanım'dır. Çok küçük yaşlarda okumaya olan ilgisini göstermiştir. Temel eğitimini anne babasından almış ve henüz dört yaşında iken hafızlığını babasının amcası Âmâ Hafız'dan yapmıştır. İlkokulu İkiçeşmelik İbtidai Mektebi'nde, ortaokulu İzmir Rüştiye Mektebi'nde okumuştur. Burada medrese usulü İslamî ilimleri tahsil etmiştir.[9] Kamil Efendi'den Farsça, İzmir Müftüsü Said Efendi ve Uşakkîzâde Halit Ziya Bey'den Fransızca, annesinden Rumca ve Latince öğrenen İzmirli'nin dile karşı bir yeteneğinin olduğu anlaşılmaktadır. Hayatının ilerleyen zamanlarında başka diller de öğrenmiş ve bunları aktif bir şekilde kullanmıştır.[10] Rüştiyeyi bitirdikten sonra kısa bir süre mezun olduğu okulda Farsça öğretmenliği, sonrasında Namazgâh İbtidai Mektebi'nde hocalık yapmaya başlamıştır. Aynı sene İzmir Dâru'l-Muallimîn'inde fahri hocalığa başlamış olan İzmirli İsmail Hakkı, aynı zamanda İzmir İdadisi'nde imamlık ve hocalık yapmıştır.[11]

1890 yılında İstanbul Dâru'l-Muallimîn'ini kazanmış ve eğitimini burada sürdürmüştür. Burada okurken aynı zamanda dışarıdan özel dersler almak suretiyle kendini yetiştirmeye devam etmiştir. Hafız Ahmet Hulusi Bey'den edebiyat dersleri almıştır. Ahmet Asım Efendi'den on sene boyunca tasavvuf dersleri almıştır. Sultan Selim Medresesi müderrislerinden Hafız Şakir Efendi'den şer'î ilimler tahsil etmiş ve nihayetinde hadis icazeti almıştır. Ayrıca Hüseyin el-Ezherî'den Şazeliyye tarikatı icazeti almaya mazhar olmuştur. Başta Kur'an ilimleri olmak üzere tefsir, hadis, fıkıh, fıkıh usulü, hadis usulü, kelam, ilm-i hilaf, tasavvuf, hikmet, İslam tarihi, hikmet-felsefe, İslam felsefesi, mantık ve Batı felsefesi gibi alanlarda önemli bir seviyeye ulaşmıştır. 1892 yılında Dâru'l-Muallimîn Edebiyat Şubesi'nden birincilikle mezun olmuştur. Mezun olduktan sonra eğitimine ara vermemiş ve Yavuz Sultan Selim Medresesi'nde

[9] Bayram Ali Çetinlaya, "Dârulfünûn'da Bir Ansiklopedist Müderris/Düşünür: İzmirli İsmail Hakkı", **Dârü'l-Fünûn İlahiyat Sempozyumu**, İstanbul, 18-19 Kasım 2009, s. 315-351.
[10] Çetinkaya, s. 319-320.
[11] Duman, Ali. "İzmirli İsmail Hakkı: Hayatı, Eserleri ve Fıkıh", **Bilimname**, Cilt 14, No. 1, 2008, s. 60.

okumaya devam etmiştir.[12] İzmirli'nin medrese eğitimine devam ettiği muhtelif kaynaklarda rivayet edilsede, bunun hangi medrese olduğuna dipnotta zikredilen internet sitesinden başka bir yerde rastlanılmamıştır.

İzmirli İsmail Hakkı Dâru'l-Muallimîn'den mezuniyet başarısı ile devrin Milli Eğitim Bakanı Zühtü Paşa'nın ilgisine mazhar olmuştur. Zühtü Paşa kendisinin İstanbul'dan ayrılmasına izin vermemiş ve Mercan İdadisi'nde ona bir memuriyet tahsis etmiştir. Burada din dersi, tarih ve ahlak hocalığı yaparken aynı zamanda Zühtü Paşa'nın çocuklarına özel hocalık yapmıştır. Meşrutiyetin ilk zamanlarında Emrullah Efendi'nin Mâarif Nâzırı olması üzerine Dâru'l-fünûn Edebiyat Fakültesi'nde İslam felsefesi hocası ve Hukuk Fakültesi'nde usul-ı fıkıh hocası olmuştur.

Akademik görevlerinin dışında İzmirli, pek çok memuriyette de görev almıştır. Milli Eğitim Bakanlığı'nda Encümen-i Teftiş ve Muâyene heyetinde (1896), Dârüşşafaka Müdürlüğü (1907), Dârû'lmuallimîn-i Âliye Müdürlüğü (1908), Dârû'l-hikmeti'l-İslâmiyye üyeliği (1919), Umûr-i Şer'iyye Evkaf Vekaleti Tedkîkat ve Te'lifât başkanlığı (1924), Edebiyat ve İlahiyat Fakültesi Müdürlüğü (1931), İstanbul İlahiyat Başkanlığı ve son olarak da üniversitenin İslâm Tedkikleri Enstisüsü (1931) Müdürlüğü görevlerinde bulunmuştur.[13]1933 yılında Ord. Prof olan İzmirli İsmail, aynı sene emekliye ayrılmıştır. İlmi faaliyetlerini emekliye ayrıldıktan sonra da devam eden İzmirli, 21 Ocak 1946 tarihinde Ankara'da vefat etmiştir.[14]

Eserleri

İzmirli İsmail Hakkı farklı alanlarda 60 civarında telif eser vermiştir. Bunda bildiği dillerin fazla olmasının katkısı çok büyüktür. Ayrıca kendisi hem medrese hem de mektep eğitimi verilen bir zamanda yetiştiğinden, her iki kurumun birikiminden de istifade etmiş ve kendini farklı alanlarda geliştirme fırsatı bulmuştur. Konumuz, İzmirli'nin mantık görüşleri olduğundan, burada onun sadece felsefe alanında ortaya koyduğu eserleri ana hatlarıyla tanıtmamız yeterli olacaktır.

Mi'yâru'l-ulûm: İzmirli'nin Ebherî'nin *Îsâgûcî* isimli eserine yazdığı şerh olup çalışmamızın da temel metnini oluşturmaktadır. 1315/1897 yılında İstanbul'da

[12] *Ord. Prof. Dr. İzmirli İsmail Hakkı*, http://ismailhakkialtuntas.com/2015/07/16/ord-prof-dr-ismail-hakki-izmirli/(20 Temmuz 2015).
[13] Birinci, DİA, s.531
[14] Duman, s. 63.

Dersaadet Matbaası'nda yayınlanan eser, İzmirli'nin ilk eseri olma özelliğini taşımaktadır. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde İzmirli İsmail Hakkı Bölümü'nde 3743 demirbaş numarası ve Necib Erdem Bölümü'nde kayıtlıdır. 103 sayfa olan eserin dijital hali gayet temiz, okunaklı ve renklidir.

Mantık-ı Tatbikî veya Fenn-i Esâlîb: 1327/1909 yılında İstanbul'da Dâru'l-fünûn Matbaası tarafından basılmıştır. 243 sayfa olan eserin orjinali Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi İzmirli İsmail Hakkı Bölümü'nde 3750 demirbaş numarası ile kayıtlıdır.

Hikmet-i Teşrî': 1328/1910 yılında İstanbul'da yayınlanan eser dört bölüm olarak tasarlanmasına rağmen, hikmetin felsefedeki yeri ve diğer ilimlerle ilişkisinin ele alındığı mukaddimesi dışındaki bölümleri tamamlanamamıştır.

Fenn-i Menâhic: Başlığı "Metodoloji" olarak çevrilebilecek bu kitap, Batı'da gelişen modern bilimlerin yöntemini anlatmak amacıyla yazılmıştır. 1329/1911 yılında İstanbul'da Hukuk Matbaası tarafından basılmıştır. Eserin aynı sene yapılmış ikinci bir baskısı daha bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi 75 sayfa, diğeri 88 sayfadır. Eser Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde Celal Ökten Bölümü'nde *Muhtasar Fenn-i Menahic* adıyla ve 680 demirbaş numarasıyla, İzmirli İsmail Hakkı Bölümü'nde 3745 demirbaş numarasıyla, Halil İbrahim Gürpınar Bölümü'nde 283-003 ve Ali Emiri Sry Bölümü'nde 780 demirbaş numaralarıyla, Şerif Muhiddin Targan Bölümü'nde *Fenn-i Menâhic* adıyla ve 634 ve 698 demirbaş numaralarıyla yer almaktadır. 2013 yılında *Metodoloji* adıyla sadeleştirilerek yeniden basılmıştır.[15]

Muhtasar Felsefe-i Ûlâ: İzmirli'nin metafizik alanıyla alakalı yazdığı bir kitaptır. Eser metafiziğin konularını tanıtmaktadır. 1329/1911 yılında İstanbul'da Hukuk Matbaası'nda basılmıştır. 274 sayfa olan eserin iki nüshası Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde İzmirli İsmail Hakkı Bölümü'nde 3747 ve H. İbrahim Gürpınar Bölümü'nde 283-002 demirbaş numaraları ile bulunmaktadır.

Felsefe Dersleri: Yazarın Dâru'l-fünûn'da verdiği felsefe derslerine not olması amacıyla hazırlayıp neşrettiği bir eserdir. Eserde çoğunlukla mantık konuları işlenmiştir. 1330/1911 yılında İstanbul'da Hukuk Matbaası tarafından basılmıştır. Bayram Ali Çetinkaya yazmış olduğu bir makalede bu eserin basılma tarihini 1922 olarak

[15] İzmirli İsmail Hakkı, **Metadoloji**, İstanbul: İz Yay., 2013.

zikretmiştir.[16] 312 sayfalık eserin Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde üç nüshası vardır. Bu nüshalardan bir tanesi Celal Ökten Bölümü'nde 320, diğeri İzmirli İsmail Hakkı Bölümü'nde 3748M ve sonuncusu H. İbrahim Gürpınar Bölümü'nde 283-001 demirbaş numaraları ile kayıtlıdır.

İlm-i Mantık: 1330/1911 yılında İstanbul'da Dâru'l-fünûn Matbaası tarafından basılmıştır. Eserin bir nüshası Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde İzmirli İsmail Hakkı Bölümü'nde 3746 demirbaş numarası ile kayıtlıdır.

Arap Felsefesi: Kindî'nin felsefesi ile alakalı olarak yazılmış bir kitaptır. 1915 tarihleri arasında İstanbul'da Hukuk Matbaası tarafından yayınlanmıştır. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde İzmirli İsmail Hakkı Bölümü'nde 3753 numaralı demirbaş, Celal Ökten Bölümü'nde 317 numaralı demirbaş ile kayıtlı bulunmaktadır.

Felsefe-i Hikmet: Ruh ile alakalı konuların işlendiği eser 1333/1914 yılında İstanbul'da Matbaa-i Âmire tarafından yayınlanmıştır. 144 sayfa olan eserin iki nüshası Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde İzmirli İsmail Hakkı Bölümü'nde 3751-001 ve 3751-002 demirbaş numarası ile yer almaktadır.

İhvân-ı Safâ Felsefesi: 1337/1914 yılında İstanbul'da Dâru'l-fünûn Matbaası tarafından yayınlanmıştır. 1949 yılında Celaleddin İzmirli tarafından sadeleştirilerek Ankara'da tekrar basılmıştır. 47 sayfa olan eserin bir nüshası Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde İzmirli İsmail Hakkı Bölümü'nde 3752 demirbaş numarası ile bulunmaktadır.

İslamda İlk Tercüme: Emevîler ve Abbasîler devrinde Yunanca, Süryanice ve Farsça'dan yapılan tercümeler hakkıda olan bu eser 1337/1914 yılında İstanbul'da Dâru'l-fünûn Matbaası tarafından yayınlanmıştır. Eser 16 sayfadır ve bir nüshası Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde İzmirli İsmail Hakkı Bölümü'nde 3744 demirbaş numarası ile bulunmaktadır.

Felsefe-i İslamiyye Tarihi: *Dâru'l-fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*'nda çıkan yazılarından derlenen eser, 1338/1919'da İstanbul'da Matbaa-i Âmire tarafından yayınlanmış olup, Abbâs el-Azzavî tarafından *Feylesefu'l Arab Yakub b. İshak el-Kindi* adıyla Arapçaya çevrilerek 1963 yılında Bağdat'ta basılmıştır. 76 sayfa olan eserin kopyaları Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde İzmirli İsmail Hakkı

[16] Bayram Ali Çetinkaya, "İzmirli İsmail Hakkı", **Kutadgu Bilig Felsefe – Bilim Araştırmaları**, Sayı 19, (Mart 2011), s. 57.

bölümü'nde 3754, 3765, 3826, Fethi Sezai Türkmen Mat Bölümü'nde 118, Osman Huldi O Bölümü'nde 188 ve H. İbrahim Gürpınar Bölümü'nde 459, 01926 demirbaş numaraları ile bulunmaktadır. Ayrıca İzmirli'nin *İslam Felsefe Tarihi* adıyla bir başka eseri daha mevcuttur. 1326 yılında Dâru'l-fünûn Matbaası tarafından basılan eser 606 sayfadır. Eserin Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde İzmirli İsmail Hakkı Bölümü'nde 3755, 3755M demirbaş numaraları ile bulunmaktadır. Yukarıda zikredilen 01926 numaralı eserin de aslında bu eserden bir kısım olduğu zannedilmektedir. Zira sayfaların sayısı arasında çok büyük farklar gözlemlenmiştir.[17]

İslam Felsefesi Mütefekkirleri ile Garb Mütefekkirleri Arasında Mukayese: Yazarın ölümünden üç ay önce bitirdiği eser, doğu filozofları ve batı filozoflarının fikirlerinin kısa bir mukayesesinden ibarettir. 1944'te Ankara'da basılan eser, 1973 yılında Süleyman Hayri Bolay tarafından sadeleştirilerek Ankara'da yeniden basılmıştır.[18]

Müslüman –Türk Feylesofları: 1936 yılında İstanbul'da basılmıştır.

Tasnîfu'l-ulûm: 56 varak olan bu eser basılmamıştır.

Mîzânu'l-i'tidâl: 1913'de İstanbul'da basılmıştır

Bilgi ve Bilim Anlayışı

İzmirli İsmail Hakkı'nın nasıl bir mantık anlayışına sahip olduğunu anlatabilmek için öncelikle onun bilgi, bilim ve bilimlerin yapısı hakkındaki görüşlerinden bahsetmek gerekmektedir. Ona göre bilgi, bir şeyin suretinin akılda ortaya çıkmasından ibarettir. Herhangi bir şekilde yargıya ulaşmamış bilgiye tasavvur, bir yargı ile beraber bulunan bilgilere ise tasdik denmektedir. Tasavvur ve tasdik her ikisi de iki kısma ayrılır: Bedihî (apaçık/apriori) ve nazarî (teorik). Bedihî bilgi, hiçbir ispata ihtiyaç duymadan, aklın doğrudan kabul ettiği bilgidir. Nazarî bilgi ise aklın birtakım sorgulamalar ve akıl yürütmeler sonucunda kabul ettiği bilginin adıdır.[19]

İzmirli, insan bilgisini düzensiz bilgi, bilim ve felsefe olmak üzere üçe ayırmaktadır. Düzensiz bilgi, insanların günlük hayatlarında yaşadıkları tecrübeler, birbirlerine anlattıkları başlarına gelmiş olan olaylardır. Bu tür bilgi, olayların oluş

[17] İsmail Hakkı İzmirli, **İslam Felsefesi Tarihi**, İstanbul: Ötüken Yay., 2008.
[18] İsmail Hakkı İzmirli, **İslam Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese**, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1977.
[19] İsmail Hakkı İzmirli, **Felsefe Dersleri,** İstanbul:Hukuk Matbaası, 1911, s.3

biçimini aktarma konusunda yardımcı olsa da nedenleri bulma, olaylar arasındaki ilişkiyi açıklama konusunda yetersiz kalmaktadır. Bu sebeple bu tür bilgi birleşiklikten yoksun, dağınık bilgi olarak nitelendirilmiştir.[20]

Bilim ise belirli bir yönteme sahip ve sistematik bir şekilde olaylar arası ilişkiyi açıklamaya çalışan bilgilerin toplamına verilen addır. Bilim, anlama ve açıklamaya duyulan ihtiyaçtan hâsıl olmuştur. Bir meseleyi anlamak, açıklamak için sorulan sorulara verilen cevapların her biri birer yargı cümlesidir. Bu yargılar eğer gerçeğe uygun düşüyorsa "marifet" ismini alır. Eğer bilgi düzenli ve tümel ise ilim adını alır. Tikel ve ayrık bilgilerin hepsi marifet adını almaktadır.[21]

İzmirli'ye göre bilimlerde bulunması gereken birtakım özellikler vardır. Bunlardan ilki, yukarıda da bahsedildiği üzere sistematik olmaktır. Bir diğer özellik ise bilimin genel olmasıdır. Bir bilim ne kadar genel olursa o kadar mükemmele yaklaşır. Bilim zamandan ve mekândan münezzeh bir şekilde var olmalı ve mevcut durumla şartlara göre değişime uğramamalıdır. Bilim aynı zamanda kesin olmalıdır; bir konu, bir mesele hakkında verdiği hüküm, şüpheye mahal vermeyen, kesin bir hüküm olmalıdır.[22]

Bilimler İzmirli İsmail Hakkı tarafından, kendisinden önceki İslam âlimlerinin yaptığı gibi, aklî ve naklî olmak üzere ikiye ayrılmıştır.[23] Hikmetin, yani felsefenin tanımını "varlığın ahvâlini dış dünyadaki durumu üzere insan gücü ölçüsünde bilmek, hak ve hakikati araştırmak" şeklinde veren İzmirli, onu nazarî (teorik) ve amelî (pratik) diye ikiye ayırmıştır. Nazarî hikmet psikoloji (ilmü'n-nefs) ve metafizikten, amelî hikmet ise ahlak ve mantıktan meydana gelmektedir. [24]

Pratiğe yöneliminin fazla olması hasebiyle İzmirli sanatları bilimlerden ayrı bir kategoride değerlendirmiştir. İzmirli mantığı ise psikoloji, ahlak ve metafizik ile birlikte felsefenin bir kısmı olarak görmekte ve onu "düşüncenin kanunlarını ortaya koyan, bizzat bilginin, hakikatin şartlarını bildiren bilim" şeklinde tanımlamaktadır.[25]

Felsefenin kısımlarından olan ahlak iyiyi, mantık ise gerçeği bütünüyle araştıran disiplinlerdir. Genel olarak iyi ve gerçek insan hayatının temel problemleri ile

---

[20] Hanefi Özcan, "İzmirli İsmail Hakkı'da Bilgi Teorisi", Mehmet Şeker, Adnan Bülent Baloğlu (Ed.). **İzmirli İsmail Hakkı (Sempozyum 24-25 Kasım 1995)** içinde. Ankara: Diyanet Vakfı Yay., 1996, s. 32.
[21] Süleyman Uludağ, "Marifet", **DİA**, cilt 28, s. 54.
[22] İbrahim Emiroğlu, "İzmirli'nin Mantık Anlayışı", *İzmirli İsmail Hakkı (Sempozyum 24-25 Kasım 1995)*, Ed. Mehmet Şeker, Adnan Bülent Baloğlu, Ankara: Diyanet Vakfı Yay., 1996, s. 187.
[23] İsmail Hakkı İzmirli, **Mi'yâru'l-ulûm**, İstanbul: Dersaadet Matbaası, 1897, s.2-3.
[24] Emiroğlu, s. 188.
[25] Emiroğlu, s. 188.

alakalı kavramlardır ve dolayısıyla insan hayatının doğal konularıdırlar. İzmirli başka İslam filozoflarının yaptığı gibi mantığı uygulamalı ve teorik ilimlerin dışında bir alet bilimi olarak kabul etmiştir. Onun açısından mantık hüsn-i tefekkür sanatı, ahlak ise hüsn-i teayiş sanatıdır. Yani mantık; iyi düşünme, ahlak ise iyi yaşama sanatıdır.

İzmirli'ye Göre Mantığın Tanımı ve Kapsamı

İzmirli mantığı söyle tanımlamaktadır: "Özsel niteliği sebebiyle mantığa "düşünme (*fikr*)" dendiğinden, düşünmekten bahseden bir bilimdir yahut delilin tam ve zorunlu şartlarını inceleyen bir bilimdir."[26] Tanımın ilk kısmında düşünme (*fikr*) ile kastedilen, mantığın konusunun neye dair olduğudur. Doğru düşünme sanatı olarak kabul edilen mantık biliminin konusunun düşünceden başka bir şey olması düşünülemezdi. İkinci kısımda bahsedilen delil ise mantığın amacını bildiren bir ifadedir. Delil kişinin bir önermenin doğruluğunu zorunlu olarak kabul etmesini sağlamak için gerekli olan şeylerdir.

Mantığın daha kapsamlı bir tanımını ise İzmirli şu şekilde yapmıştır: "Fikrin kendisiyle ve onunla alakalı şeylerle uygunluk sağlaması için gerekli olan şartlarla ilgili bir bilimdir."[27] Köken olarak "nutk"tan türeyen mantık, bir deliller bilimidir. Bir fikrin düzgünlüğünü arttıran delilleri inceleyen bir bilimdir. Mantık bir fikrin düzgün olmasını kendisine amaç edindiğinden dolayı bütün bilimler ile alakalıdır denilebilir. Zira bütün bilimlerde fikirlerin düzgünlüğünü incelemeye ihtiyaç vardır. Bu sebeple mantığa "bilimlerin bilimi" demek mümkündür.[28]

Mantık bilimi sayesinde kişilerin kendisini ilmî ve fikrî anlamda geliştirmeleri mümkün olmaktadır. Mantık temelde fikrin doğrusunu ve yanlışını birbirinden ayırma bilimidir. Mantığın sağladığı araçlar vasıtasıyla doğru fikir açıkça elde edilebilir. Böylece fikirlerin düzgün ve doğru bir biçimde ifade edilmesine olanak sağlanır.

Mantık ile psikoloji arasındaki farkları açık bir şekilde ortaya koyan İzmirli'nin bu görüşlerini dört maddede özetlemek mümkündür:

1. Mantık biliminin konusu tamamiyle ruh değil, gerçeği bilmekle ilgili zihinsel bir faaliyettir ki, bu zihinsel faaliyet tahlil edilebilir, bir kritere tâbi tutulabilir,

[26] İsmail Hakkı İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 36,51.
[27] İsmail Hakkı İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s.51.
[28] İsmail Hakkı İzmirli *Felsefe Dersleri*, s. 37.

kaide altına alınabilir. Mantık; tasavvur, tasdik ve akıl yürütmeden ibaret olan üç zihinsel faaliyeti konu edinir. Psikolojinin konusu ise tamamıyla ruhsaldır; nefsin her halini yani düşünme, duygu ve iradeyi araştırır.

2. Psikoloji de tasavvur, tasdik ve akıl yürütme kaidelerini araştırır, fakat bunların yalnız oluşum ve gelişimleriyle ilgili kaideler psikolojinin gündemindedir. Mantık ise bizzat tasavvur, tasdik ve akıl yürütme kaidelerini araştırır.

3. Psikolojinin gayesi düşünceyi yalnız teorik olarak bilmek, mantığın gayesi ise düşüncenin ölçüsünü ve bunu pratiğini göstermektir.

4. Psikoloji, fizik gibi, bilfiil olanın bilmidir. Mantık ise gerçeğin bilimidir ve bir tür matematik bilimdir.[29]

İzmirli'nin psikoloji ile mantık arasında ortaya koyduğu farkları dikkate alarak denilebilir ki, psikoloji insan ruhunu ve onun hallerini araştıran bir bilimdir. Psikoloji gerçekte var olanı teorik olarak inceleyen bir alandır. Mantık hem gerçekte var olanı ve hem de olması gerekeni inceler. Mantık teorinin olduğu kadar pratiğin de peşindedir. Zira doğru düşünme kaidelerini bulmanın, uygulaması olmadan kimseye bir faydası dokunmayacaktır. Bu maddelere bakarak o günkü psikoloji ile bugünkü psikoloji arasında büyük farklar olduğunu ve psikoloji ile mantığın neredeyse yer değiştirmiş olabileceğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bugün psikolojinin uygulama alanı oldukça genişlemiştir. Öte yandan mantık da uygulama sahası olarak oldukça genişlemiş, başta bilgisayar bilimleri olmak üzere, insan hayatının pek çok yerinde kendisine yer bulur bir hal almıştır.

Mantığı genel ve özel olarak ikiye ayıran İzmirli, genel mantıkla, düşüncenin biçim yönünden incelenmesini kastetmektedir. Genel mantıkta, düşünülen şeyden ziyade düşünülüş şeklinin mantık kurallarına uygunluğu incelenir. Özel mantıkta ise düşünülen şeyin kendi konusuna olan uygunluğu ele alınmaktadır ve bu mantık türü bir açıdan genel mantığın uygulama alanı konumundadır.

İzmirli açısından mantığın konusu ise tasavvur ve tasdik edilmiş bilinenlerdir (*malumât*). Tasavvurlar kısmı beş tümel, tanım; tasdikat kısmı ise önermeler, kıyas ve beş sanattan ibarettir. Tasavvurdaki hedef tanıma, tasdikteki hedef de kıyasa ulaşmaktır.[30]

---

[29] Emiroğlu, s. 189.
[30] İsmail Hakkı İzmirli, *Mi'yâru'l-ulûm*, s. 10.

KAVRAMLAR MANTIĞI

Mantık ilmine vakıf olabilmek ve onu etkin bir şekilde kullanabilmek için bir takım kavramlara ihtiyaç vardır. Bu kısımda İzmirli'nin kullandığı kavramları ve onların ne manaya geldiklerini incelenecektir. Bütün kavramları vermek metnin sınırlarını aşacağından dolayı onun açıklamasını verdiği veya değindiği kavramlar ile yetinilecektir.

Kavramların İncelenmesi

İzmirli öncelikle kavramlar ile ilgili bir izahta bulunmaktadır. Tümellerin anlaşılabilmesi için kavramların, terimlerin ve bunlardan türeyen kelimelerin neye işaret ettiğinin bilinmesi gerekmektedir. İzmirli kavramı (tasavvur) "terime (lafız) taalluk eden zihinsel fiil", terimi de "kavramı ifade eden kelime" şeklinde tanımlamış ve aralarında tam girişimlilik ilişkisi olduğunu belitrmiştir.[31] Her terim bir kavramdır fakat her kavram bir terim değildir. Bir kavramın var olabilmesi, o kavramın bir terim ile ilişkili olduğu ölçüde mümkündür.

Kavram belirli bir düşünce faaliyetinin sonucunda ortaya çıkar. Kavram sadece tecrübe ile elde edilen şeylere dair olmak zorunda değildir. Duyular ile hissedilemeyen şeylerin de kavramı olabilir. Mesela "yanlışlanamayan önerme" böyle bir kavramdır. Onu herhangi bir şekilde duyularımız ile algılamamız mümkün değildir. Tam da bu noktada kavram, hayalden (suret-i mahsûse) ayrılmaktadır. Hayal geçmişte algılanmış olan şeylerin yeniden dile getirimidir. Kavram ise duyulur şeylere ait olmak zorunda değildir.[32]

İzmirli kavramları ifade eden işaretlere "delalet" adını vermiştir. O delaleti eserde "kendi anlaşılınca başka bir şeyi anlamayı gerekli kılan şey" diye tanımlamıştır. Delaleti ikiye ayırımaktadır: Sözlü ve sözsüz. Bu ikisini de kendi içinde tabiî, aklî ve vaz'î diye üçe ayırmıştır. Böylece delaletin altı şekli ortaya çıkmıştır. İzmirli bu altı delalet türü arasından mantıkçıları ilgilendirenin sözlü vaz'î delalet olduğunu

[31] Emiroğlu, s. 190.
[32] İsmail Hakkı İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 66-67.

belirtmiştir. Vaz‘ bir şeyin başka bir şeye tahsis edilmesidir ki, böylece ilk şey anlaşılınca diğeri de anlaşılmış olmaktadır.[33]

Kavram Çeşitleri

İzmirli *Mi‘yâru’l-ulûm* isimli eserinde kavramlar ile ilgili ayrıntılı açıklamalarda bulunmuş ve bunların hepsi ile ilgili örnekler vermiştir. O, kavramları özsel-ilintisel, basit-mürekkeb, tekil-tikel-tümel ve özel-genel olarak kısımlara ayrıştırmıştır. Başka kitaplarda rastlayamadığımız şekilde İzmirli, kavramları vâzıh (açık), mütemâyiz (seçik), müphem (belirsiz) ve karmaşık (mültebis) şeklinde dört kısma ayırmıştır.[34]

Kavram konusunda en mühim ayrım, hiç şüphesiz ki özsel ve ilintisel, bir başka deyişle zâtî-arazî ayrımıdır. Zâtî, bir şeyin hakikatine ait olan şeydir. Eğer o şey hakikatinde bulunmuyor ise arazîdir. Mesela insan hayvan-ı nâtıktır ve nâtık olmak insanın zâtî bir özelliğidir. Fakat uyuyor olmak insanın zâtî bir özelliği değildir. O yüzden arazîdir. Bu tanımlar beş tümel ve onlardan türetilen diğer kavramlar için oldukça merkezî bir rol oynamaktadır.

İzmirli, kavramların doğru (*hakk*) ve yanlış (*bâtıl*) şeklinde de ikiye ayrılabileceğini savunmuştur. Günümüz felsefesi açısından bir kavrama doğru veya yanlış denilememektedir. Doğruluk ve yanlışlık ancak bir önermeye (*hüküm*) atfedilebilen değerlerdir. İzmirli hiç şüphesiz bunun farkındadır. Bu sebeple doğru kavram ve yanlış kavram ile ilgili *Felsefe Dersleri* kitabında şöyle demektedir: “Bir kavramın doğru olarak nitelendirilebilmesi için en azından mümkün bir konusunun bulunması gerekmektedir. Yanlış kavramın ise konusu bulunmamaktadır. Bir kavramın doğru olması için gerek ve yeter koşul biçimsel olarak çelişme içermemesidir.”[35] Mesela “üçgen şeklinde bir daire” kavramı yanlış bir kavramdır. “İç açıları toplamı 180 olan üçgen” ise doğru bir kavramdır.

[33] İsmail Hakkı, İzmirli, *Mi‘yâru’l-ulûm*, s.12.
[34] İsmail Hakkı İzmirli, *Mi‘yâru’l-ulûm*, s. 13-15., İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s.68-71.
[35] İsmail Hakkı İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 72-73.

Terimler ve Çeşitleri

Bir kavramın dil ile ifadesi olarak tanımlanan terimin dört farklı kısma ve bu kısımların hepsi de kendi içerisinde alt kısımlara ayrılır. Terimler müsbet (olumlu)-menfi (olumsuz), tekil-tikel-tümel, müfred (basit)-mürekkeb (birleşik) ve soyut-somut olmak üzere on bire ayrılırlar. İzmirli'ye göre "Mantık ilmi her ne kadar düşünmenin, iyi düşünmenin sanatı olsa da, bu düşünceleri ifade etmek için terimlere ihtiyaç vardır. Mantıkçılar, matematikçilerin sayılara ihtiyaç duymalarında olduğu gibi, terimlere ihtiyaç duyarlar."[36]

Mahiyet ve Hakikat

Tümel bir kavramın zihin dışındaki bütün fertleri dikkate alınırsa buna "hakikat" denir. Dışarı da olup olmadığından bağımsız olarak yalnız zihindeki fertleri dikkate alınırsa bu durumda "mahiyet" adını alır. Hakikat sahibi bir kavram bütün nitelikleri ile ortaya konursa "hüviyet" adını alır.[37]

İzmirli, mahiyeti hakikî ve itibarî olmak üzere ikiye ayırmıştır. Hakikî mahiyet insanda ve atta olduğu üzere, kendi zihinsel düşünme süreçlerimizden ayrı olacak şekilde, dış gerçekliğe dâhil olan şey onun zatî niteliği, hâriç olan ise arazı olur. İtibarî mahiyet ise tamamıyla zihinde var olduğu için zatî ve arazî nitelikleri kolaylıkla ayırt edilebilir. Kare için mesela dört kenarlı olması, dört kenarının uzunluğunun birbirine eşit olması ve kenarlarının arasında doksan derecelik açı bulunması hep arazî özellikleridir.

İçlem ve Kaplam

Bütün kavramların içlem ve kaplam adında iki özelliği vardır. İçlem bir kavramın kendisine has olan, o kavramı o kavram yapan özellikleri ve diğer genel özelliklerinin toplamıdır. Kaplam bir kavramın altında bulunan konuların bütünüdür. İçlem ile kaplam birbirine zıt kavramlardır. Birisinde içlem artarken kaplam azalır, kaplam artarken içlem azalır. Kaplamın artması demek, kaplamın altında bulunan fert

[36] İsmail Hakkı İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s.73.
[37] Emiroğlu, s. 192

sayısının artması demektir. İçlemin artması ise özelliklerin artması anlamına gelir. Bunu bir örnek ile gösterelim:

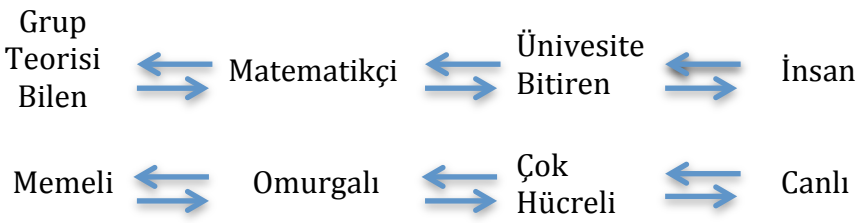

Yukarıda gösterildiği üzere "canlı"lardan başlayıp "grup teorisi bilen"lerde sona eren bir şekil vardır. Bu şekilde yukarı oklar takip edildiği zaman içlem artmaktadır. Canlı kavramından grup teorisi bilen kavramına ulaşılmaktadır. "Grup teorisi bilen" kavramı en çok niteliği kendinde barındıran kavramdır. Tam tersi şekilde aşağıdaki oklar takip edilirse içlem azalmakta ve kaplam artmaktadır. Şüphesiz ki canlılar kavramı kendisinden önceki bütün kavramlardan fazla sayıda fert içermektedir.

İzmirli kavramların kaplamlarına göre dizilişine *tasnif* adını vermiştir. Kaplamı fazla olan cins, kaplamı daha az olan türü göstermektedir. Bu bir alttaki ve bir üstteki için her zaman geçerli olmaktadır. Cins için gerçeklenen bir nitelik, tür içinde gerçeklenir. Fakat tam tersten tür için gerçeklenen bir nitelik cins için gerçekleşmez.

Kavram İlişkileri

İki tümel kavram arasında beş çeşit ilişki olabilir. Bu ilişkiler kavramların kaplamları karşılaştırıldıkları zaman tezahür eder ve bunlar şöyledir:

1) Müsâvât (Eşitlik): Bir tümel kavramın bütün üyeleri bir başka tümel kavram ile birebir eşleniyor ise bu ilişkiye müsâvât denir. İnsan ve beşer gibi. Her insan beşerdir. Her beşer insandır.

2) Mübâyenet (Ayrıklık): İki tümel kavramın hiçbir üyesi yekdiğerinin üyeleri ile birebir örtüşmüyor ise bu ilişkiye ayrıklık denir. İnsan ve at gibi. Hiçbir insan at değildir. Hiçbir at insan değildir.

3) Umum ve Husus Mutlak (Tam-girişimlilik): Bir kavramın bütün üyeleri diğer kavramın da altına düşüyor ise iki kavram arasında tam girişimlilik vardır. Çiçek ve bitki gibi. Bütün çiçekler bitkidir, bazı bitkiler çiçektir.

4) Umum ve Husus min Vech (Eksik girişimlilik): Bir kavramın üyelerinden bazıları başka bir kavramın altına, ikinci kavramın üyelerinden bazıları da birinci kavramın üyelerinin altına düşüyorsa, bu iki kavram arasında eksik-girişimlilik vardır. Hızlı koşan ve insan gibi. Bazı insanlar hızlı koşar, hızlı koşanlardan bazıları insandır.

5) Tenâsuk (Düzenlilik): İzmirli'nin tanımına göre bu ilişki "Daha genel olan bir kavrama eşitlik ilişkisi ile bağlı olan iki kavram arasında" yer alan ilişkidir. Siyah tenli olmak ve beyaz tenli olmak insana nisbetle aralarında düzenlilik ilişkisi olan kavramlardır.

Aralarında ne düzenlilik ne de tam girişimlilik bulunmayan iki kavram birbirlerinden farklı (mütefâvit) kavramlardır. Buna örnek olarak memeli ve üçgen kavramları verilmiştir.[38]

Beş Tümel

İzmirli İsmail Hakkı geleneksel mantıkçılara paralel bir tutum izleyerek beş tümeli cins, nev (tür), fasıl (ayırım), araz-ı hâs (hâssa), araz-ı âmm (ilinti) şeklinde kitaplarında zikretmiştir. Bunlardan ilk üçü kavramlar için zatî, geri kalan son ikisi arazîdir. Cins, tür ve ayırım zaman, mekân, ahvâl ve şartlar altında değişmez. Onlara nispetle hâssa ve ilinti değişir. Cins ve tür özden sayılırken; ayırım, hassa, ilinti sıfat olarak nitelendirilir.[39] Sadece beş tümeli detaylıca anlatmak bu çalışmanın konusu olmadığından dolayı bir örnek vermek yeterli olacaktır. Aşağıda insan kavramına göre beş tümelin nasıl şekillendiğinin bir örneği verilmiştir:

Tanım Çeşitleri

İzmirli, "Bir kavramın içleminde bulunan mananın tam tahlili" şeklinde tanımını yaptığı "tanım"ın açıklama ve hükme bağlama işlerini yaptığını belirtmiştir.[40]

[38] İsmail Hakkı İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 82.
[39] İsmail Hakkı İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 88, 93.
[40] İsmail Hakkı İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 101.

Klasik mantıkçılar gibi İzmirli de tanımı had ve resm diye ikiye ayrımıştır. Sonra bunlardan ilkini de tam ve eksik olarak yine ikiye ayırarak dört farklı tanım yapma çeşidini ortaya koymuştur.

Bu tanımlar, hadd-i tamm, hadd-i nâkıs, resm-i tamm ve resm-i nâkıstır. Bunlardan en iyi olanı hadd-i tamdır ki, bir kavramı yakın cinsi ve faslı ile tanımlamaktır. Mesela insanın tanımı "hayvan-ı nâtık" olarak yapılır. Hayvan insanın yakın cinsi, nâtık ise faslıdır. Hadd-i nâkıs insanın uzak cinsi ve yakın faslı ile yapılır. Bunu örneği ise insanı "cism-i nâtık" ile tanımlamakta olduğu gibidir. Resm-i tamm ise bir kavramı yakın cinsi ve hâssası ile tanımlamak gibidir; insan "hayvan-ı dâhik"tir gibi.[41] İzmirli tanımın başka çeşitlerinden de bahseder fakat bunlar beş tümel kullanılarak oluşturulan tanımlar değildir. Bunlar tahlilî-terkibî, dedüktif-endüktif, hendesî (matematiksel), tedribî (emprik) tanımlardır. Genel olarak bakıldığında İzmirli İsmail Hakkı'nın tanım konusunda özet bilgi vererek meseleyi derinlemesine incelemediği görülmektedir.

ÖNERMELER MANTIĞI

Önerme Yapısı ve Çeşitleri

Önerme "söyleyenin, söylediği şey hakkında doğrudur veya yanlıştır demenin sahih olduğu söz" olarak tanımlanmıştır. İçinde herhangi bir hüküm bulunmayan sözler önerme olamazlar. Önerme bir yargı bildirmek zorundadır. Emir, nehiy, yemin, temenni, övme, yerme, çağrı sözleri önerme olamazlar çünkü herhangi bir hüküm bildirmemektedirler.[42]

Önerme üç kısımdan oluşmaktadır: Konu, yüklem ve bağ. Önermeler yapıları itibari ile ikiye ayrılırlar. Önermeleri pek çok farklı açıdan inceleyen İzmirli, önermeler arasında ilk önce bi-nefsihi (doğrudan) ve bi't-teemmül (düşünme yoluyla) şeklinde bir ayrım yapar. Doğrudan olan önerme "Su soğuktur" örneğinde olduğu gibi şeylerin kendisi ile alakalıdır. Düşünme yolu ile olan önerme "3 x 4 = 12" örneğinde olduğu gibi önermenin içinde geçen kavramların bir sonuca nispet edilmesi şeklinde gerçekleşen önermedir.

[41] İsmail Hakkı İzmirli, *Mi'yâru'l-ulûm*, s. 30.
[42] İsmail Hakkı İzmirli, *Mi'yâru'l-ulûm*, s. 33.

Bir başka açıdan önerme şekli ise tahlilî (analitik) ve terkibî (sentetik) şeklinde ikiye ayrılmıştır. Yüklemi konusunun içinde bulunan önerme şekli analitik, yüklemi konusundan bağımsız olân önerme çeşidi sentetiktir. Analitiğe örnek "Sıvılar bulundukları kabın şeklini alırlar" cümlesidir. Sentetik önermelere örnek ise "Bu araba ağırdır" verilebilir. Bulunduğu kabın şeklini almak sıvı olmanın bir özsel özelliği iken, ağır olmak arabanın özsel özelliği değildir.

Önermeler İzmirli'de konu ve yüklemlerine göre hamliyye (yüklemli) ve şartiyye (şartlı) olarak ikiye ayrılmıştır. Şartlı önermeler muttasıla (bitişik şartlı) ve munfasıla (ayrık şartlı) olarak ayrılmıştır. Şartlı önermeler kendi içlerinde bitişik şartlılar; lüzumiyye ve ittifakiyye, ayrık şartlılar; hakikiyye, mâniatü'l-cem ve mâniatü'l-huluv olmak üzere gruplandırılmışlardır.[43]

İzmirli önermeleri nitelik ve nicelik olarak klasik mantıktaki usule uygun bir şekilde kısımlandırmıştır. Nitelik bakımından önermeler mûcibe (olumlu), sâlibe (olumsuz) şeklinde ikiye ayrılır. Bunlar da kendi içlerinde ma'dûle ve muhassala olmak üzere ikiye ayrılırlar.[44] Nicelik yönünden ise önermeler külliye (tümel) ve cüz'iyye (tikel) olarak ikiye ayrılırlar. Bu iki çeşit sınıflandırmanın birleştirilmesi sonucunda "mahsusât-ı erbaa" denilen dört yüklemli önerme ortaya çıkmaktadır. Bu dört yüklemli önermenin konusu göz ardı edilirse her biri hâriciyye ile hakikiyye olarak ikiye ayrılabilmektedir. [45]

Yukarıda zikredilen önerme çeşitleri ile alakalı detaylı bilgi ve her bir önerme çeşidine ait örnekler, İzmirli İsmail Hakkı'nın *Mi'yâru'l-ulûm* ve *Felsefe Dersleri* adlı kitaplarında bulunmaktadır. Biz *mahsusât-ı erbaa*ya birer örnek vermekle yetinceğiz:

Olumlu Tikel: "Zeyd yazandır."
Olumsuz Tikel: "Zeyd yazan değildir."
Olumlu Tümel: "Her insan canlıdır."
Olumsuz Tümel: "Hiçbir insan taş değildir."[46]

[43] İsmail Hakkı İzmirli, *Mi'yâru'l-ulûm*, s. 33, 44-46.
[44] İsmail Hakkı İzmirli, *Mi'yâru'l-ulûm*, s. 38-40.
[45] İsmail Hakkı İzmirli, *Mi'yâru'l-ulûm*, s. 43.
[46] İsmail Hakkı İzmirli, *Mi'yâru'l-ulûm*, s. 42-43.

Önermeler Arası İlişkiler

Önermeler arası ilişkiler İzmirli'nin üzerine düştüğü bir mevzu olmuştur. Diğer mantık eserlerin karşılaşılması güç olân bir durumu; yüklemli dört önermenin durumlarını bize anlatmıştır. Buna göre,

Tümel Olumlu(A) - Tümel Olumsuz(E) önermeler arasında ayrıklık,

Tümel Olumsuz(E) - Tikel Olumlu(I) önermeler arasında ayrıklık,

Tümel Olumlu(A) - Tikel Olumsuz(O) önermeler arasında ayrıklık,

Tümel Olumlu(A) – Tikel Olumlu(I) önermeler arasında tam girişimlilik,

Tümel Olumsuz(E) – Tikel Olumsuz(O) önermeler arasında tam girişimlilik,

Tikel Olumlu(I) – Tikel Olumsuz(O) önermeler arasında eksik girişimlilik vardır.[47]

i) Tekâbül (Karşıt Olma): Doğruluğu veya yanlışlığı bilinen bir önermeye bakarak başka bir önermenin doğruluğunun veya yanlışlığının belirlenebilmesidir. Yüklemleri ve konuları aynı iki önermenin, nitelik ile nicelik yönünden farklı olursa bu iki önerme arasında karşıtlık vardır.

Tümel Olumlu – Tikel Olumlu ve Tümel Olumsuz – Tikel Olumsuz önermeler arasında nicelik yönünden altlık;

Tümel Olumlu – Tümel Olumsuz ve Tikel Olumlu – Tikel Olumsuz önermeler arasında nitelik yönünden sırasıyla karşıtlık ve alt karşıtlık vardır.

Tümel Olumlu – Tikel Olumsuz ve Tümel Olumsuz – Tikel Olumlu önermeler arasından ise hem nitelik hem nicelik yönünden çelişiklik vardır.[48]

Çelişik iki önerme arasında yüklem ve konu her türlü şartta birliktelik sağlamalıdır. Mütekaddimîn ulemasına göre bu birliktelik, konu, yüklem, zaman, mekan, izafet, fiil-kuvve, tümel-tikel ve şart olmak üzere sekiz farklı şeyde aranırken, müteahhirîn uleması konu ve yüklemde birlik olmasının diğerleri içinde kafi geleceği görüşünü savunmuşlardır.

ii) Aks (Döndürme): Döndürmenin tanımının basit bir şekilde yapılması gerekirse önermelerde yüklemi konu, konuyu yüklem yapmaktır. Bu şekilde bir yer değiştirme sonucunda İzmirli elde edilecek faydayı şu cümlesi ile açıklamıştır: "Asıl

[47] İsmail Hakkı İzmirli, *Mi'yâru'l-ulûm*, s. 43.
[48] İsmail Hakkı İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 160-162.

önerme ile sabit olmayan bir şeyi önermenin döndürülmesi ile ispat etmektir."[49] Bu amaca hizmet etmek üzere 3 çeşit döndürme şekli vardır. Basit döndürme, ilintili döndürme ve ters döndürme.

Basit döndürme asıl önermenin niceliğinin olduğu gibi bırakıldığı önermedir. Örneği şöyle verilebilir:

Bazı insanlar uzundur.

Uzun olanlardan bazıları insandır.

İlintili döndürme tümel olumlu önermeyi, tikel olumlu olarak döndürmektir. İzmirli bu önermeyi döndürürken yapılabilecek hatalara ihtiyaten, bu döndürmeyi ayrı olarak zikretmiştir:

Bütün kuşlar uçar.

Uçanlardan bazıları kuştur.

Ters döndürmede ise önermeden yola çıkılarak önce çelişiğini elde etmek ve bu çelişik olân önermeyi basit döndürme yapmak şeklinde elde edilir.

Her dost güvenilirdir.

Her dost olmayan, güvenilir olmayandır.

Her güvenilir olmayan, dost olmayandır.

Delil ve Kıyas

İzmirli delili iki veya daha çok önermenin bir araya gelmesi ile oluşan ve başka bir önermenin doğruluğunu gerektiren söz olarak tanımlamaktadır. Burada delilin pek çok çeşidi ve delilin kısımları vardır. Biz ise öncelikle delilin kısımlarına yer vereceğiz, sonrasında ise çeşitlerinden bahsedeceğiz.

Delil de asıl olan sonuçtur. Bu sonuç matlub, dava, netice isimlerini alabilir. Sonucun tasdikini sağlayan parçalara mukaddeme (öncül) denilmektedir. Öncüller kendi içlerinde ilk terim, orta terim ve son terim kısımlarını barındırırlar. Tümel ve kesin sonuç veren deliller kıyas, kendisi bir sonuç vermeyip dışarıdaki önermelerin desteği ile sonuç veriyorsa kıyas-ı müsavat, tümel ve kesin bir sonuç üretmiyorsa emâre adını alır.

[49] İsmail Hakkı İzmirli , *Mi'yâru'l-ulûm*, s. 55.

Delilin sonuç üretebilmesi öncüllerine bağlıdır. Sadece doğru öncüllerden, doğru sonuca ulaşan delil makbul delildir. Yanlış öncüllerden doğru sonuç üreten kıyaslar makbul değildir. Öncüller arasında tümel olân tikel olana göre, olumlu olumsuza göre, yakîniyye zanniye göre daha kuvvetlidir.

Deliller innî ve limmî olarak da ikiye ayrılırlar. Bu ayrım aklın takip ettiği yola binaen yapılmış bir ayrımdır. Eğer sonuçtan yola çıkılıp sebeplere akıl yürütülürse innî, tam tersi bir şekilde sebeplerden yola çıkıp sonuca ulaşılıyorsa limmî olur. Bunlardan başka delil evvelî, sânevî, hulfî, şibih, kişiyi hedef alan delil, evlâ yollu delil olarak ayrılırlar. Evvelî olan delil, tecrübeye ve olaylara dayalı olmayan delildir. *A priori* delil olarak da isimlendirilebilir. Sanevî olan delil tecrübeye ve olaylara dayana delildir. Bu delil *a posteriori* olarak isimlendirilmektedir. Hulfî delil tersinin yanlış olma halini gösteren delildir. Modern matematikte *olmaya ergi metodu* olarak da bilinir. Kişiyi hedef alan delil adınadan da anlaşılacağı üzere konudan çok kişi üzerine yoğunlaşan delildir. Şibih delil benzerlik yolu yani analoji ile bulunan delildir. Evlâ yollu delil tikel bir önermenin doğrulanması için tümel önermenin doğrulanmasına başvurulan delildir. Tümeli doğru olan önermenin tikeli cebren doğru olacaktır. [50]

Akıl yürütme doğru olarak bilinen önermelerden bir sonuç çıkarmak demektir. Bunun bir kaç tane yöntemi vardır. Üç çeşit akıl yürütme yöntemi vardır. Bunlar tümevarım (dedüksiyon), tümdengelim (endüksiyon) ve benzeşim(analoji) dir. Bunları şu şekilde gösterebiliriz;

Bütün A'lar B'dir.	A_1 de B vardır.	Bütün A'lar B'dir.
Bütün B'ler C'dir.	A_2 de B vardır.	A'da X vardır.
Öyleyse bütün A'lar C'dir.	A_3 de B vardır.	Öyleyse B'de X vardır.
	A_4 de B vardır.	
(Tümevarım)	.	(Benzeşim)
	.	
	.	
	A_n de B vardır.	
	Öyleyse her A'da B vardır	
	(Tümdengelim)	

İzmirli İsmail Hakkı akıl yürütmeyi "doğru bilinen önermelerden sonuç çıkarma" olarak tanımlamıştır. Akıl yürütmenin orta terimler vasıtasıyla, başka iki terim

[50] Emiroğlu, s. 200-201.

arasında kurulan ilişki olduğunu söylemiştir. Akıl yürütmenin gerçekleri açığa çıkarma, ispatlama ve açıklama gibi önemli faydalarının olduğunu söyleyen İzmirli, akıl yürütmeyi en başta iki kısma ayırmıştır: Ta'lîl (sonuç çıkarma) ve istikrâ (tümevarım).[51]

Ta'lîl, öncüllerin doğruluğunun ve hiçbir şarta bağlı olmamasının neticesinde zorunlu olarak, sonucun da doğru olmasının lazım geldiği akıl yürütmedir. Tümevarım ise öncüllerin doğruluğu tasdik edilse de, sonucun doğruluğunun lazım gelmediği önermedir. Sonuç her zaman doğru olmayabilir zira tümevarım öncüllerin öne çıkarmak istediğinden daha genel olân bir hükmü içerebilir. Endüksiyona yani tümdengelime de değinen İzmirli, onu ikiye ayırır: Doğrudan (*bi-nefishi*) ve düşünme yollu (*bi't-teemmül*). Doğrudan olan, halkın kendi tecrübeleri ve tabiat kanunlarına dayanarak yaptığı akıl yürütmedir. Bunun belirli bir metodu yoktur. Düşünme yollu olan ise ilim adamlarının uyguladığı akıl yürütmedir ve bunun belirli bir metodu vardır. İkisi arasındaki fark ise *doğrudan* tümdengelimde kanun aracısız bir şekilde olaylardan çıkartılırken, *düşünme yollu* tümdengelimde kanun önceden nedensellik ile ispat edilmiş olmalıdır.[52] Analojinin "ecnebi" filozoflar Stuart Mill, Bain, Herbert Spencer tarafından üçüncü bir yol olarak kabul edildiğini söyleyen İzmirli, analojinin dedüksiyon ve endüksiyonun bir karışımından ibarete olduğunu ve bu sebeple başka bir akıl yürütme metodu olarak kabul edilmesine gerek olmadığından bahsetmiştir.[53]

İzmirli'nin kıyas ile ilgili görüşlerini *Mi'yâru'l-ulûm* isimli eserinde, kıyasın faydasını ve önemini ise *Felsefe Dersleri* isimli eserinde anlatmıştır. İzmirli kıyasın çeşitlerini, biçimlerini detaylıca irdelemiş ve örnekler vermiştir. Kıyasın dört şeklini bunların nasıl sonuç verdiklerini, kıyasın modlarını uzun uzun anlatmış ve bu modların en sadık kıyas şekli olan şekl-i evvele nasıl sonuçlar verdiğini açıklamıştır.

Birinci Şekil: Orta terimin birinci önermede yüklem ikinci önermede konu olduğu kıyas şeklidir. Bu kıyas şeklinin iki kuralı vardır; küçük önerme olumlu olmalı ve büyük önerme tümel olmalıdır. Birinci önerme mahsurât-ı erba'a denilen dört sonuç üretir. Bu şekil İzmirli'ye göre mi'yâru'l-ulûmdur ve en kâmil kıyas şeklidir.

[51] İsmail Hakkı İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 152-153.
[52] İsmail Hakkı İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 156-158.
[53] İsmail Hakkı İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 155.

İkinci Şekil: Orta terimin hem büyük hem de küçük önermede yüklem olduğu kıyas şeklidir. Bu şeklin kurallına göre iki öncülden biri olumsuz olmalı, diğeri tümel olmalıdır. İkinci şekil tümel olumsuz ve tikel olumsuz olmak üzere iki sonuç üretir.

Üçünü Şekil: Orta terim büyük önerme ve küçük önermde konu olur. Bu şeklin iki kuralı ise önermelerden birinin olumlu, sonucun ise tikel olması gerekmektedir. Tikel olumlu ve tikel olumsuz olmak üzere iki sonuç üretir.

Dördüncü Şekil: Birinci şeklin aksine orta terim küçük önermede konu, büyük önermde yüklem olduğu şekildir. Bu şekilde üç kural vardır. Büyük önerme olumlu olursa küçük önerme tümel olmalıdır. Küçük önerme olumlu olursa sonuç tikel olur. Öncüllerden bir tanesinin olumsuz olması durumunda büyük önerme tümel olmaktadır. İlk üç şekil Arsito, dördüncü şekil Galinor tarafından ortaya konulmuştur. İslam felsefecileri Fârâbî ve Gazzâlî bu son şekli kabul etmemişlerdir.[54]

Beş Sanat

Tasdik ikiye ayrılır: Tasavvurât ve tasdikât. Bunlar arasından tasavvurat şekk, tahayyül, vehmden tasdikat zann, cehl-i mürekkeb, yakînden oluşur. Deliller konularına göre beş kısma ayrılırlar. Bunlar burhan, cedel, hatabe, şiir ve muğalatadır.[55]

Beş sanatın ilki olan burhandan asıl maksat ilm-i yakîn, yani kesin bilgi üretmektir. Burhan bu sebeple en sağlam ve güvenilir delillerin üretilebileceği kıyas şeklidir. Burhan asla zannî bilgiyi kabul edemez. Daha sonrasında İzmirli cedelin tanımını, yapısını ve gayesini işlemektedir. Cedel hasmı susturmak için girişilen mücadeleye verilen addır. Eğer ortaya gerçeği çıkarma amacı taşıyorsa münazara ismini almaktadır. Münazara ilminin inceliklerine değinen İzmirli, münazara esnasında takınılabilecek üç tür tavrın varlığından söz etmiştir. Bunlar güçlü olandan zayıf olana doğru mu‘âzara (karşı koyma), nakz (delil bozma) ve men‘dir (engelleme).[56]

Beş sanatın geri kalan unsurları olan şiir, hatabe ve mugâlata sanatlarını da İzmirli, önce tanımları sonra yapısı ve en son da gayesi olmak üzere anlatmıştır. Mantık konularını bitirdikten sonra İzmirli, bazı Batılı düşünürlerin mantık konularındaki

[54] İbrahim Çapak, "Darülfünun'un Hocalarından İzmirli İsmail Hakkının Akıl Yürütme Anlayışı", *Darülfünun İlahiyat Sempozyumu (18-19 Kasım 2009)*, İstanbul, 2010, s. 312-313.
[55] İsmail Hakkı İzmirli, *Mi'yâru'l-ulûm*, s. 72-73
[56] İsmail Hakkı İzmirli, *Mi'yâru'l-ulûm*, s. 87-91.

görüşlerine yer vermiştir. Bunlara örnek olarak Herbert Spencer, John Stuart Mill, Bain gibi İngiliz filozoflarının üçüncü bir kıyas yöntemi olarak kabul ettikleri analojinin aslında birinci (tümevarım) ve ikinci (tümdengelim) kıyas yöntemlerinin birleşimi olduğu şeklindeki iddiası verilebilir.

Formal Mantığın Islahı

İzmirli *Mi'yâru'l-ulûm* isimli kitabının son on sayfasında Batı mantıkçılarının bazı görüşlerine yer vermiştir. Aynı zamanda da *Felsefe Dersleri* eserinin son bölümünü "Sûrî Mantığın Islahı" olarak adlandırmış ve bu bölümde klasik mantığın eksik ve yetersiz kaldığını, artık güncellenmesi gerektiğini söyleyen mütefekkirlerin iddialarına yer vermiştir. İzmirli'nin bu noktada daha ziyade söz konusu düşünürlerin görüşlerini aktardığı görülmektedir. Bazı konularda ise İzmirli savunma durumunda yer almış ve klasik mantığı savunmuştur.

Geleneksel mantığın fikirlerin tasavvur, tasdik ve istidlalde kendisine uygunluğunu inceleyip, dış dünyaya uygunluğu ile ilgilenmeyişinin, bazı Avrupalı mantıkçıların (Mill, Rabier gibi) gözünden düşmesine sebep olmuştur.[57] Fakat İzmirli formal mantığın gayesini, amacını ve kapsamını ifade etmek için şunları söylemiştir:

> "Mantık kaidelerine uymak bize ancak şunu sağlar: Eğer düşündüğümüz şey doğru ise! Fakat bizim kalkış noktamız yanlış ise mantık kurallarına uymakla yanlış bir sonuca ulaşmamız mümkündür. Bundan dolayı formal mantığın kapsam dairesi vuku değil imkandır... O düşüncenin eşya ile uygunluğunu değil, düşüncenin kendisi (zâtı) ile uygunluğunu esas alır. Bu durumda formal mantık bize tüm şartları değil zarûrî ve evveli şartları bildirir."[58]

Bu bölüm İzmirli'nin mantık öğrenmenin faydalarını anlatması ile sona ermektedir. Mantık düşünceyi terbiye etmek, fikrin doğrusu ile yanlışını birbirinden ayırt etmek için gereklidir. Mantık kişiyi hataya düşmekten korur. İzmirli'nin deyimiyle "mantık nefsi terbiye etmeye hizmet eder ve alıştırma yapmasını sağlar".[59]

[57] İsmail Hakkı İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 287-288
[58] İsmail Hakkı İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 285-286
[59] İsmail Hakkı İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 300-301

Mİ‘YÂRÛ’L-ULÛM LATİNİZASYONU

Mi‘yârû’l-Ulûm

eser-i

İsmâil Hakkı

Encümen-i Teftîş ve Mu‘âyene Me’mûrlarından ve Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne Lisân-ı Arabî Mu‘allimlerinden

---- < > ---

Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne ikinci senesinde tedrîs olunan fenn-i mantıkdan “Îsâgûcî” nâm risâleye şerh olmak üzere tertîb edilmişdir.

---- < > ---

Ma‘ârif Nezâret-i Celîlesinin fî 16 Cemâziye’l-evvel sene 315 ve fî 1 Teşrîn-i evvel sene 313 târîhli ve 439 numaralı ruhsatnâmesiyle tab‘ olunmuşdur.

Yunaki Panayotidis Matba‘ası: Bâb-ı Âlî caddesinde numara 38

1315

Birinci Ders

Kâle eş-Şeyhü'l-İmâmü'l-allâme efdâlü'l-müte'ahhirîn kıdvetü'l-hükemâ'i'r-râsihîn Esîrü'd-dîn el-Ebherî tayyibâhu[tayyib-allahu] serâhu ve ce'ale'l-cennete mesvâhu nahmedâhu[nahmedullahu] alâ tevfîkihî ve nes'elühû hidâyete tarîkihî ve nusallî alâ Muhammedin ve ıtretihî ecma'în.[60]

"Şeyh" isim. "Yâ"nın fethiyle "şeyh" ve "şeyhûhat" kocamak ma'nâsına masdardır. Örfde sinnen, ilmen, amelen büyük olana ıtlâk olunur.

"İmâm" nâhiye-i tarîk, nâhiye-i arz, kitâb ma'nâlarına gelir. Burada muktedâ bih demekdir.

"Allâme" ulûm-ı nakliyye vü akliyyeyi câmi' olana derler. "Akliyye" kendi fikriyle tahsîline yol bulunan ilimdir. İnsâna sâhib-i fikr olması cihetle tabî'î olan akliyye cemî'-i milletlerde müştereken bulunur. Ve bu ulûm, âlemin kesb-i ma'mûriyyet ü medeniyyet ettiği vakitden beri insânlarda mevcûddur. Buna "ulûm-ı felsefe" ve "ulûm-ı hikmet" de denir. Başlıcaları: mantık, tabî'iyyât, ilâhiyyât, riyâziyyâttır.

Ulûm-i nakliyye: Vâzı'ından ahz u te'allüm etmeye tevakkuf eden ilimdir. Ve her milletin kendilerine mahsûs ulûm-ı nakliyyesi vardır. İslâmlara mahsûs olan ulûm-ı nakliyye vü şer'iyye başlıca altıya münkasimdir: tefsîr, kırâ'at, hadîs, usûl, fıkh, akâ'id ve kelâm. Ba'zı ulemâ mantıkı kelâm ve ba'zısı usûlden add etmişlerdir.

Ulûm-ı akliyye vü nakliyyenin mevkûfun aleyhi lisân olduğundan ulûm-ı lisâniyyenin evvel-be-evvel bilinmesi lâzımdır. Allâmenin âhirindeki "tâ", yâ mübâlağa veyâ fârika veyâ nakliyyedir.

İslâmda "müte'ahhirîn"den maksad Fârâbî ve İbn-i Sînâ ve daha sonra gelen ulemâ vü hükemâdır. "Mütekaddimîn" bunlardan evvel gelen hükemâ-yı Yûnâniyyedir.

"Kıdvetün" kâfın kesri ve zammıyla muktedâ bih ma'nâsına isimdir.

---

[60] Sarıoğlu, s. 57. "Üstad, önder, bilgin, sonraki neslin önde geleni ve örnek filozoflarından –Allah yerini güzelleştrisin ve kabirni cennet kılsın- Esrîüddîn el-Ebherî der ki: Başarılı kılındığında ötürü [Allah'a] hamde derken O'ndan, kendi yoluna yöneltilmesini diler, Hz. Muhammed'e ve bütün nesline salât ederiz."

“Hakîm” bilinmesi lâzım olanı bilene ve işlenmesi lâzım olanı işleyene ve terki lâzım olanı terk edene denir.

“Hikmet” mevcûdâtın ahvâlini nefsü'l-emrdeki hâl üzere bi hasebi't-tâkati'l-beşeriyye bilmekdir. Ya‘nî taharrî-i hakk u hakîkatdir. Hikmet yâ nazariyye veyâ ameliyye olur.

“Hikmet-i nazariyye” ancak bilinmesi lâzım olan ilimdir. Ve “hikmet-i ilâhiyye ve felsefe-i ûlâ”, “hikmet-i riyâziyye”, “hikmet-i tabî‘iyye” nâmlarıyla üçe münkasimdir. Mantık hikmet-i nazariyyeden ma‘dûddur.

“Hikmet-i ameliyye” bilinmesi ve işlenmesi lazım olan ilimdir. O da ilm-i ahlâk, ilm-i idâre ve tedbîr-i menzil, ilm-i siyâsîdir.

“İlm-i ilâhî ve hikmet-i ilâhiyye” yâ nazar ve istidlâl veyâ keşf ve riyâzat tarîkiyle hâsıl olur. İstidlâl ile meşgûl olan zevâtdan bir şerî‘ate mütemessik olanlara “mütekellimîn” ve ilimlerine “ilm-i kelâm”, olmayanlara “hükemâ-i meşşâ’iyye” denir.

Keşf ve riyâzat ile meşgûl olan zevâtdan şerî‘at-i şerîfeye mütemessik olanlara sûfiyye ve ilimlerine fenn-i tasavvuf, olmayanlara hükemâ-i işrâkıyye derler.

“Râsih” sâbit ve mütemekkin ma‘nâsınadır. “Esîruddin” şeyhin lakabıdır. İsmi “Mufazzal bin Ömer”dir. “Esîr” muhtâr, “dîn” tâ‘at ve cezâ ma‘nâlarınadır. Burada dînden maksûd şerî‘atdir.

“Serâ” nemnâk olan toprak, “mesvâ” mukîm olmak ma‘nâsına olan sevâ, süviye masdarlarından ism-i mekândır. “Mesvâ” müstekarr demektir. “Cennet” bahçe ma‘nâsına isede burada maksûd dârü's-sevâbdır.

“Ce‘ale” kılmak ve yaratmak ma‘nâlarına gelir. Kılmak ma‘nâsına gelirse iki mef‘ûle te‘addî eder.

“Ebher” Îran’da Kazvîn ile Hemedân beyninde bir şehirdir. Hemzenin ve “bâ”nın fethi ve “he”nin sükûnuyladır.

“Hamd” lisân ile senâdan ibâretdir ki hem fezâile ve hem fevâzile te‘alluk eder. “Elif He” ismun li-Zâti Vâcibü'l-vücûd el-müstecmi‘ li-cemî‘i sıfâti’l-kemâl.

“Tevfîk” Vâcib te‘âlâ'nın, fi‘l-i abdi muhabbet ve rızâsına muvâfık kılmasıdır. “Hidâyet” irâ’e-i tarîk ve halk-i ihtidâ ma‘nâlarına gelir.

“Salât” masdar makâmına kâim bir isimdir. “Yukâlu ‘Salleytü salâten’” lugatde du‘â ma‘nâsınadır.

“Itret” nesil ve kavim ma‘nâlarınadır. Burada âl ve ashâb[-ı Nebî] maksûddur.

İkinci Ders

Emmâ ba‘d fehâzihî risâletun fi'l-mantıki evradnâ fîhâ mâ yecibu istihdâruhâ li-men yebtedi’u fî şey’in mine'l-ulûmi müsta‘înen bâhu ennehû Mufîzu'l-hayri ve'l-cûd.[61]

“Risâlet” îsâl-i haber husûsunda mürsel ile mürselün ileyh beyninde bir vâsıtadır.

“İlim” akılda bir şey’in sûreti hâsıl olmaktır. Bi-lâ hükm olan ilm ü idrâke “tasavvur”, hükümle berâber olan ilme “tasdik” derler. Tasdîkde [i] mahkûmun aleyhi, [ii] mahkûmun bihî, [iii] nisbet-i hükmiyyeyi, [iv] hükmü tasavvur lâzımdır. Meselâ: “el-İnsânü kâtibun” yani “Kitâbetin insâna sübûtu vâki‘dir” cümlesinde insân mahkûmun aleyh, kâtib mahkûmun bih, kitâbetin insâna sübûtu nisbet-i hükmiyye ve sübûtun vâki‘ olması hüküm ve nisbet-i tâmme-i haberiyyedir ki bunların kâffesini tasavvur ve idrâk lâzımdır.

“Hüküm” bir emri, emr-i âhare îcâben yâ selben isnâddan ibâretdir.

Tasavvur ile tasdîkin her biri ya bedîhî veyâ nazarîdir. “Bedîhî” fikir ile iktisâba mevkûf olmayan ilimdir. “Nazarî” fikir ile iktisâba tevakkuf eden ilimdir. Bedîhâtın aksâm ve ahvâli burhân bâbında mufassalan beyân olunacakdır.

Mantığın Ehemmiyeti

Cenâb-ı Hakk, nev‘-i beşerin kemâline illet ve kâinat üzerine fazl u rüchânına gâyet etmiş olduğu fikir ile insânı, hayvânât-ı sâireden mümtâz kılmışdır. Mutlak-ı idrâk, müdrikin zâtından hâric olan eşyâya bi'z-zât şu‘ûr ve ittılâ‘dır ki bu ittılâ‘ hayvânât-ı sâirede dahî havâs vâsıtasıyla hâsıl olur. Bundan başka insân kuvâ-yı hissiyye ile tahsîl ettiği umûr-ı cüz’iyyeden bir takım umûr-ı külliyye ve ma‘lûmât-ı umûmiyye bi'l-intizâ‘, onları kendine kanun ve kâ‘ide ittihâz eder. Selb ve isbât ile tertîb-i mukaddemât ederek pek çok mechûlâta destres olur.

[61] Sarıoğlu, s. 57. “İmdi: İşbu risâle mantık konusunda olup biz burada –iyilik ve ihsânın kaynağı olan Allah’a sığınarak- herhangi bir ilme yeni başlayanların bilmesi gereken hususları ortaya koyduk.”

Meselâ: Efrâd-ı insâniyyeden gördüğü suver-i cüz'iyyenin teşahhusâtını tecrîd ile zihinde mutlakâ insân, tasavvur vesâir hayvânât da bu vechile tasarruf eder: "İnsân küllîdir", "Deve küllîdir", "Arslan küllîdir" gibi bir takım ma'lûmât-ı külliyye tedârük eyler. Tekrar bunlarda tasarruf edib hayvân mefhûmunu tasavvur kılar. Eşcâr ve ahcârda da böyle tasarruf ederek eşcâr u nebâtâtı nâmî ve ahcâr u mâdeniyyâtı gayr-i nâmî altında. Ve bu külliyyâtın cümlesini mutlak cisim tahtında derc eyler. Bunlara da bir takım ahvâl-i külliyye isbât eder. Ez-cümle hayvânâtda hareket ve his olduğunu bilib bu ilm-i umûmî ile hangi hayvânı görse onda hareket ve hissin bulunduğunu istidlâl eyler. İşbu tasarrufât-ı zihniyyeye "fikir" derler. Bu külliyyâtı idrâk hayvânât-ı sâirede bulunmaz.

Fikrin üç mertebesi vardır. Birincisi insân kendi kudretiyle hâricen husûle getirecek olduğu umûru evvel emirde zihnen tasavvur ve mülâhaza eder. Bu tasavvur celb-i menfa'at ve def'-i mazarrâta medâr olur. İşte "akl-ı temyîzî" budur.

(2) Bir fikirdir ki insânın ebnâ-yı cinsiyle olan mu'âmelâtına ve emr-i idâre ve siyâsetlerine müte'allik olan âdâb u usûlu ifâde eder. Azar azar tecrübe ile hâsıl olup fâ'ide-i tâmme ve maslahatı-ı âmme husûlüne sebeb olur. Bu da "akl-ı tecrübî"dir.

(3) Mechûle tavassul için umûr-ı ma'lûmeyi tertîbdir. Bununla ma'lûmât-ı tasavvuriyye vü tasdîkiyyeden mechûlat-ı tasavvuriyye ve tasdîkiyye istihsâl olunur. Buna da "akl-ı nazarî" derler. Bu fikrin gâyeti, hakâyık-ı eşyâyı ma'rifetle merâtib-i insâniyyeti tekmîl etmekdir. İnsân mahsûsâtdan ulûm-ı külliyye ahz ettiği gibi her şey'in asl u hakîkatini teftîş ederek ecsâm-ı mürekkebinin eczâ-i asliyyesi olan anâsırdan ve ahvâl-i sâireden bahs ile ince ince düşünerek türlü tecrübe ile bir takım ulûm-ı külliyye istihsâl eyler. Bununla kanâ'at etmeyerek semâvatı ve mebde' u me'âd ile mübdi'-i kâinatı bilmek ister. İşte fünûn-ı hikmet-i nazariyye buradan neş'et eder. Bu mertebede herkes isti'dâd u kâbiliyyeti nisbetinde at oynadır. İnsânın asl-ı şeref u şânı ve akl u zekâvetçe bir birine nisbetle olan fazl u rüchânı bununla meydâna gelir.

Felâsife "Mevcûdâtın zât u ahvâli, enzâr-ı fikriyye ve akyıse-i akliyye ile idrâk olunur. Ve akâ'id-i îmâniyyenin tashihi, nazar ve fikr ile olup cihet-i sem'dan değildir" derler. Allâme-i Zemahşerî'nin âtîdeki kıt'a-i ra'nâsı bu fikri redd u cerh eyler:

el-İlmü li'r-Rahmâni celle celâlühû / ve sivâhu fî cehâletihi yeteğamğam
Mâ li't-turâbi ve li'l-ulûmi ve innemâ / yes'â li-ya'leme innehû lâ ya'lem.

Fikr ba‘zan tarîk-i sahîh ba‘zan tarîk-i fâsid ile müretteb olduğundan fâsid ile sahîhi, hak ile bâtılı temyîz için bir kânûn ve bir mîzân lâzımdır. Bu mîzâna da “mantık” denir.

Mantık masdar-ı mîmîdir. Tekellüm, idrâk-ı külliyyât ma‘nâlarına gelir ki evvelkisine nutk-ı zâhirî, ikincisine nutk-ı bâtınî derler. Bu fen, tekellüme kuvvet, idrâk-i külliyyâta isbât verdiği için “mantık” ile tesmiye olunmuşdur.

Mantığın Ta‘rîfi ve Mevzu‘u

Mantık “âletün kânûniyyetün ta‘simu mürâ‘âtihâ ez-zihne ani'l-hatâ’i fi'l-fikri”. Yani bir âlet-i kânûniyyedir ki ona ri‘âyet zihni fikirdeki hatâdan hıfz eyler.

Her ilim birçok mesâili müştemildir. Böyle birçok mesâilin diğer ulûmdan ayrılıp bir ilm-i müstakil ittihâz olması cihet-i vahdetleri i‘tibâriyledir.

Cihet-i vahdet ya zâtiyye ya arazıyye olur.

Cihet-i vahdet-i zâtiyye ilmin mevzu‘u, cihet-i vahdet-i arziyye gâyetidir. Bir ilmin mevzu‘u ol ilimde ahvâl-i zâtiyyesinden bahs olunan şeydir. Bir şey’in ahvâl-i zâtiyyesi demek ona yâ zâtî, yâ cüz'î veyâ emr-i hâric-i müsavîsi vâsıtasıyla ârız olan ahvâldir. Te‘accüb, hareke bi'l-irâde, dahk insanın ahvâl-i zâtiyyesindendir.

Mantığın mevzû‘u, ma‘lûmât-ı tasavvuriyye vü tasdikiyyedir. Gâyeti, fâ’ide-i mertebesidir. Fâ’ide-i mertebesi de fikrin sahîh u fâsidini temyîz etmekdir. Mantık diğer fenlere âlet olmakla evvel emirde bilinmesi vücûb-ı istihsânî ile vâcibdir. Hüccetü’l-İslâm İmâm-ı Hümâm Muhammed Gazzâlî “Men lâ ma‘rifete lehû bi'l-mantıki lâ sikate bi-ilmihî” uyurmuşlardır.*

Müstağnî-i îzâh olduğu vechile âlemde söyleyen ile söylemeyen beyninde nasıl fark var ise eli kalem tutan ile eli kalem tutamayan ve iyi yazan ile iyi yazamayan beyninde o derece fark vardır. İyi yazmak için hüsn-i tasavvur, iyi düşünmek lâzımdır. İyi düşünmek için de lâzım gelen tertîbât-ı fikriyyenin cihet-i nazariyyesini ta‘lîm eden fenne “mantık” denir.

* “Mantık bilgisi olmayanın ilmine güven olmaz.”

Mantık tahsîl-i ulûm u kemalâtda bulunanların aklını doğru bir sûrette tefekküre, terbiye-i fikriyyelerine hâdim olur. Şuna binâen, meslek-i tahsîlde bulunan nev-resîdegân-ı şübbâna ehemmiyetli bir sûrette tedrîs olmalıdır. Bu hâlde hem ıstılâhât-i mantıkiyye hem efkâr-ı hükemâ-yı İslâmiyye elde edilmiş olur. Bundan mâ'adâ ilm-i kelâm ve usûl-i fıkh, ulûm-ı siyâsiyye, mantıkı mükemmelen bilmeye tevakkuf eder. Tefâsîr-i şerîfe ve kütüb-i dîniyye ve bâ-husûs *Makâsıd*, *Mevâkıf* gibi kütüb-i kelâmiyye-i mu'tebere ıstılâhât-ı mantıkiyye ile meşhûndur.

Mantık ibtidâdan bir takım mesâ'il-i müteferrika şeklinde idi. Mu'allim-i Evvel Aristo mebâhisini tehzîb, mesâ'ilini tertîb etti. Ulûm-ı hikemiyyenin akdemi ve fâtihası kıldı. Hükemâ-i İslâmiyyeden Fârâbî, İbn-i Sînâ, İmâm-ı Fahreddîn-i Râzî, İbn-i Rüşd-i Endelüsî, Nasîruddîn-i Tûsî mantıka dâir birçok kitâblar yazmışlardır.

Allâme-i zî-fünûn merhûm İbn-i Haldûn'un beyânına nazaran eslâf-ı mütekellimîn "Delîlin ademinden medlûlün ademi lâzım gelir" i'tikâdında bulunurlar idi. Mantık delâ'il-i mahsûsa-i ilm-i kelâma muhâlif olmakla mantık kabûl olunduğu sûretde mütekellimînin birçok mukaddemât u delâ'ili ibtâl edilecekti. Bu ise hâşâ akâ'id-i dîniyyeyi ibtâle mü'eddî olacağından eslâf u kudemâ, fenn-i mantıkın te'allüm u ta'lîmini şedîden men' eylediler idi.

Mu'ahharan İmâm-ı Gazzâlî ile, *Tefsîr-i Kebîr* sâhibi İmâm-ı Râzî'den beri müteahhirîn ve rahle-pirâ-yı ma'rifet u yakîn olan muhakkıkîn "Delîlin ademinden medlûlün ademi lâzım gelmez" i'tikâdını isbât ederek "İlm-i mantık ba'zı edille-i kelâmiyyeye münâfî ise de usûl-i akâ'id-i dîniyyeye muğâyir değildir" diye hükmeylediler. Hattâ birçok mukaddemât-ı kelâmiyyeyi ibtâl ederek onların yerine edille-i uhrâ ile akâid-i dîniyyeyi isbât kıldılar. Akâid-i sünniyyeye muhâlif olmadığına karâr vermeleriyle berâber farz-ı kifâye hükmünde tutdular.

Bu hâl efkâr-ı ulemânın birbirine muhâlif ve mu'ârız belki bir âlimin bir vakitde olan fikri vakt-i âharda olan fikrine münâfî ve münâkız olageldiğine bir hüccetdir.

Üçüncü Ders

Îsâgûcî: el-Lafzu'd-dâll bi'l-vaz‘ yedüllü alâ tamâmi mâ vuzi‘a lehû bi'l-mutâbakati ve alâ cüz’ihî bi’t-tazammuni in kâne lehû cüz’ün ve alâ mâ yulâzimuhû fi’z-zihni bi’l-iltizâmi ke'l-insâni fe innehu yedüllü ala’l-hayvâni'n-nâtıkı bi'l-mutâbakati ve alâ ehadihimâ bi’t-tazammuni ve alâ kâbili’l-ilmi ve san‘ati'l-kitabeti bi'l-iltizâm.[62]

“Îsâgûcî” lisân-ı Yûnânîde medhal ma‘nâsınadır. Aristo mantıkı sekiz bâba taksîm etmişdi. Sonra hükemâ-i Yûnâniyyeden “Porfiryus” tasavvuru müfîd olan külliyyât-ı hamsi müstakil bir bâb olmak üzere tasnîf ve “Îsâgûcî” tesmiye ederek fennin ibtidâsına vaz‘ eylemiştir. Bu suretde ebvâb-ı mantık dokuza bâliğ olur: Külliyyât-ı hams, kavl-i şârih yani ta‘rîfât, kazâyâ ve ahkâmı, kıyâs, burhân, cedel, hatâbe, şi‘r, muğâlata. Bu beşe sınâ‘ât-i hamse derler.

Mantıkın mevzû‘u ma‘lûmât-ı tasavvuriyye, ma‘lûmât-ı tasdikiyye olmakla tasavvurât kısmı, külliyât-ı hams ve kavl-i şârih; tasdikât ciheti de kazâyâ kıyâs, sınâ‘ât-i hamsdir. “Tasavvurât”tan maksad ta‘rîf, “tasdikât”tân maksad kıyâsdır.

Mukaddime

Nev‘-i insân sâir hayvanât gibi ale'l-infirâd yaşayamayıp bi't-tab‘ cem‘iyyet ü temeddüne muhtâc olurlar. Tâife-i beşerden hiçbiri hod-be-hod havâyic-i zarûriyyesini istihsâl edemeyip birbirlerine mu‘âvenetde bulunurlar. Bu mu‘âvenet ve zamîrlerindeki mesâlih u maksadı i‘lâm bir vâsıtaya muhtâcdır. İşte o vâsıta da savt ve lâfızdır. Fakat telâffuz, hâzırîne mahsûs olmakla hâzır bi’l-meclîs olmayanlar ile halefleri için diğer bir vâsıta lâzımdır. O da kitâbet ve ibârâttır. İşte bu mu‘âvenet-i mütekâbile sâyesinde ulûm u sanâyi‘ tekâmül eyler ve telâhuk-ı efkâr ile ilim tezâyüd eder. Benâberîn lafzın ve ibârenin delâleti vâsıtasıyla ulûm u fünûn ve mesâil istihsâl olunur. Bundan mâ‘adâ külliyâtı idrâk lafzı ve delâleti ma‘rifete mütevakkıf olmakla evvel emirde lâfzı ve delâleti bilmek iktizâ eyler.

[62] Sarıoğlu, s. 59. “Konuluş bakımından anlamlı olan lâfiz konulduğu anlamın tamamını *örtüşme* (bi’l mutâbaka), -şayet varsa- parçasını *içlem* (bi’t-tazammun), zihindeki çağrışımını da *gereklilik* (bi’l-iltizâm) yoluyla gösterir. Sözgelimi ‘insan’ lâfzının ‘düşünen canlı’yı göstermesi örtüşmeye, ikisinden birini göstermesi içleme, bilme yazma sanatına olan yeteneği göstermesi de gerekliliğe örnektir.”

Fenn-i mantık bir lisâna ve bir lügate mahsûs değildir. Ehl-i mantıkın lafızdan bahsetmesi tarîk-i intikâlin delâili olması i‘tibâriyledir.

“Lafız” bir sûretdir ki mehârice i‘timâd ederek ağızdan hurûc eder. “Savt” hava ile kâim olan bir keyfiyetdir.

“Delâlet” bir şey’in bir hâle mülâbis olmasıdır ki onu iyi bilmek şey’-i âharı bilmeyi iktizâ eder. Şey’-i evvele “dâll” ve “delil”, şey’-i sânîye “medlûl” denir. Dâll lafzen olursa delâlet-i lafziyye, olmazsa gayr-ı lafziyyedir.

Bir lafzın ma‘nâya delâleti bazen vaz‘ vâsıtasıyla olur, insanın hayvân-ı nâtıka delâleti gibi; bazen akıl vâsıtasıyla olur, duvar arkasından işitilen lâfzın vücûd-ı mütekellime delâleti gibi; bazen de tab‘ vâsıtasıyla olur, “âh” lâfzın[ın] mutlak bir vec‘a delâleti misillü.

Delâlet-i gayr-ı lafziyyede böylece üçe münkasim olur. “Akliyye” bir eserin müessire delâleti, “tabî‘iyye” kırmızılığın hacâlete delâleti, “vaz‘iyye” hutût, ukûd, işâret, nasb gibi devâll-i erba‘ın delâletidir.

Mantıkta mu‘teber olan delâlet-i lâfziyye ve vaz‘iyyedir. Tabâyi‘ u ukûl-i beşeriyye muhtelif olmakla delâleti akliyye, delâleti tabî‘iyye zabt olunamaz. Zabt olunmayınca, mantıkta mu‘teber olunmaz.

“Vaz‘” bir şey’in diğer bir şeye ta‘yîn u tahsîsidir ki, şey’-i evvel idrâk olunduğu zaman şey’-i sânî de anlaşılır.

Ma‘nâya mevzû‘ olan lafzın delâleti üç türlü olur. Lafzın mevzû‘un lehi olan ma‘nânın tamâmına delâleti “mutâbıkiyye”, cüz’üne delâleti “tazammuniyye”dir. Ma‘nânın cüz’ü olmadığı sûretde delâlet-i tazammuniyye sâbit olamaz ve ma‘nâya zihinde lâzım gelen hâric bir şeye delâleti “iltizâmiyye”dir. “İnsân” lafzının hayvân-ı nâtık mecmû‘una delâleti “mutâbıkî” ve ikisinden yalnız birine delâleti “tazammunî” ve kâbil-i ilm ile san‘at-ı kitâbete delâleti iltizâmîdir.

Delâlet-i mutâbıkiyyenin bulunduğu her mahalde tazammunî ve iltizâmî bulunmaz. Fakat tazammuniyye ile iltizâmiyyenin bulunduğu mahalde mutâbıkiyye

bulunur. Delâlet-i iltizâmiyye ve tazammuniyye yalnız muhâverede mu‘teberdir. Delâlet-i iltizâmiyyede mu‘teber olan lüzûm-ı zihniyyedir. Zira “a‘mâ”nın “basar”a delâleti zihindedir.

Muhakkikîne göre eşyânın zihinde ve hâricde vücûdu vardır. “Lüzûm-ı zihnî” yalnız vücûd-ı zihnîde lâzım olur, “basar”ın “a‘mâ”ya lüzûmu gibi. “Lüzûm-ı hâricî” yalnız vücûd-ı hâricîde lâzım olur, harâretin ateşe, sevâdın gurâba lüzûmu gibi. “Lüzûm-ı zihnî ve haricî veyâ lâzımü’l-mâhiyye” eşyânın vücûdu hem zihinde ve hem de hâricde lazım olur, zevciyyetin dörde, kâbil-i ilmin insâna lüzûmu gibi.

Bu lüzûmu zihnin cezmetmesi delîle muhtâc olursa “lüzûm-ı gayr-ı beyyin” olur. Üç zâviyesi iki kâimeye müsâvî olmak keyfiyyetinin müsellese lüzûmu gibi ki bu lüzûm burhân-ı hendese ile isbâta muhtâc olur. Zihin lâzım ve melzûmu tasavvur etmekle lüzûmu cezm ederse “lüzûm-ı beyyin bi'l-ma‘na'l-e‘amm” olur. İki kısm-ı mütesâvîye münkasim olmak keyfiyyetinin dörde lüzûmu gibi ki bu inkısâm ile dört tasavvur olundukda delîl-i âhara muhtâc olmaksızın zihin bu lüzûmu cezm eder. “Lüzûm-ı beyyin bi'l-ma‘na'l-ehass”: Zihin yalnız melzûmu tasavvur etmekle lüzûmu cezm eyler, ilmin cehle lüzûmu gibi. Mantıkda mu‘teber olan lüzûm, işbu lüzûm-ı beyyin bi'l-ma‘na'l-ehassdır.

Dördüncü Ders

Sümme'l-lafz emmâ müfredün ve hüve'llezî lâ-yürâdü bi'l-cüz'i minhü delâletün alâ cüz'i'l-ma'nâ ke'l-insâni ve emmâ müellefün ve hüve'llezi lâ-yekûnü kezâlike ke-râmi'l-hicârati.[63]

Ma'nâ-yı mevzû'un-lehin tamamına mevzû' olan lafız, müfred ve mürekkeb nâmlarıyla ikiye ayrılır. "Müfred" lafzının bir cüz'üyle ma'nâsının bir cüz'üne delâleti kast olunmaya: Meselâ insân müfreddir, zira bu lafzın mecmû'u bi'l-mutâbaka hayvân-ı nâtıka delâlet eder. Yoksa farazâ elifiyle hayvana diğer harfiyle nâtıka delâlet etmez ve "Abdullah" bir şahsa alem olduğu sûretde mecmû'unun ancak o şahsa delâleti kasd olunmakla müfred olur. Alem olan "Abdurrahim"in ma'nâsı hayvan-ı nâtık ma'a't-teşahhustur. "Allah'ın kulu" ma'nâsı hâl-i alemiyyetde ma'nâ-yı maksûdun cüz'ü değildir.

"Hayvân-ı nâtık" bir şahsa alem olursa müfred ve ma'nâsı hayvan-ı nâtık ma'a't-teşahhus olur. Burada her ne kadar ma'nâ-yı maksûdun cüz'üne delâlet varsa da alemiyyet hâlinde maksûd değildir. Maksûd olan hayvan-ı nâtık mecmû'unun zât-ı müşahhasa delâletidir.

Müfred lâfzı fenn-i iştikâkta nesneye ve cem'a, fenn-i nahivde muzâfa, bundan başka cümle ve mürekkebe mukâbil olarak isti'mâl olunur.

Fiiller mutlak hadse vaz' olunmakla müfred olur.

"Mürekkeb" müfredin zıddıdır. Taş atan, ağaç kesen gibi mürekkeb-i tâm ve gayr-i tâm kısımlarına ayrılır.

"Tâm" Kendisine sükût sahîh olur, eğer sıdka ve kizbe muhtemel olursa; "haber ve kaziyye" olmazsa inşâ olur: İnşâ; emir, nehy, istifhâm, temennî, tercî', ta'accüb, nidâ, kasem nev'lerine münkasimdir.

[63] Sarıoğlu, s. 59. "[İmdi] lâfız ya **müfredtir** (yalın) ki bu 'insan' gibi parçası anlamının bir parçasını göstermeyen terimdir; ya da böyle olmayıp 'taş atan' örneğindeli gibi **mürekkeb**tir (birleşik)."

Mürekkeb-i gayr-ı tâm: Terkîb izâfî ve tavsîfi olursa “takyîdî”, edat ile isim ve kelimeden mürekkeb olursa “gayr-ı takyîdî” olur.

Müfred ile mürekkeb ve aksâm-ı sâireleri evvelâ mefhûm ve ma‘nânın, sâniyen lâfzın kısımlarıdır.

Beşinci Ders

Ve'l-müfredü emmâ külliyyün ve hüve'l-lezî lâ yemna'u nefse tasavvuri mefhûmihi an vukû'i'ş-şeriketi beyne kesîrîn ke'l-insâni ve emmâ cüz'iyyun ve hüve'l-lezî yemna'u nefse tasavvuri mefhûmihi an zâlik ke-zeydin. [64]

Müfred mücerred mefhûmunu tasavvûr kesîrîn beyninde şirket vukû'undan men' etmezse "küllî", kesîrîn beyninde şirket vukû'undan men' ederse "cüz'î" olur, insan ve Zeyd gibi.

Hülâsâ ma'nâyı müfred, teşahhus ve ta'ayyün ederse cüz'î, "ism-i alem"; efrâd-ı kesîreye şâmil ve sâdık olursa küllî, "ism-i âmm" olur.

Bir şey bilindiği zaman zihinde hâsıl olan surete, zihinde bulunmasından nazar kat' olunduğu hâlde "mefhum" ve "ma'lûm" denir. Mefhûmun yalnız zâtına nazar yani hâricden bütün bütün kat'-ı nazar ile akıl onun hâricde efrâd-ı kesîreye sıdk u şümulünü, efrâd-ı kesîrede iştirâkini tecvîz ederse küllî, olmazsa cüz'î olur: Meselâ Ali nâmında görüp bildiğimiz bir şahsın zihnimizde hâsıl olan sûreti hâricde ancak o şahsa muntabık olub diğer eşhâsın iştirâkini tecvîz eylemez.

Küllînin efrâd zihniyyesi na-ma'dûd olub efrâd-ı hâriciyyesi de na-mahsûrdur, insân, şehir gibi. Fakat ba'zısının efrâd-ı hâriciyyesi mâhsur ve ba'zısı bir ferde münhasırdır. Hatta bazısının hâricde ferdi bulunmaz ve bulunamaz. Seyyârâtın efrâdı, mahsûr-ı şems ile Vâcibü'l-vücûd bir ferde munhasırdır. Şemsi, kevkeb-i nehârî ve muzî-i âlem diye tasavvur ettiğimiz zaman akıl birçok efrâda şumûlünü tecvîz eder.[1]*

"Vâcibu'l-vücûd" mefhûmunu da hâricden kat'ı nazarla tasavvur ettiğimiz zaman akıl efrâd-ı kesîrede iştirâkini tevcîz ederse de "burhân-ı tevhîd" ve "delîl-i aklî" ile hâricde bir ferdin vücûdu mümkün olmadığı sâbit olur.

---

[64] Sarıoğlu, s. 59. "Müfred de ya 'insan' terimi gibi **küllî**dir (tümel) ki, anlamının düşünülmesi {çoğunda} ona ortaklığı engellemez; veya 'Zeyd' teriminde olduğu üzere **cüz'i**dir (tekil) ki, bunun anlamının düşünülmesi ona olan ortaklığı engeller."

* Bugün İrbat heyeti birçok şemsin vücûduna ihtimal veriyorlar. İşte mantıkiyyûnun isabet-i efkârı bununla da zâhir olur.

Delîl-i aklîden nazarı kat‘ ettiğimiz vakitde birçok vâcibin bulunmasını akıl tecvîz eder. Şâyet akıl tecvîz etmemiş ol[sa]ydı vahdâniyyet-i Bârî husûsunda delîle lüzûm ve ihtiyâc hissedilebilir miydi? Ankâ kuşu tasavvur olunduğu zaman efrâd-ı kesîresinin vücûdu mümkün iken hâricde bir ferdi yoktur.

“Şerîk-i Bârî” mefhûmu tasavvur olununca zihinde bir takım efrâd farz olunup halbuki hiçbirinin hâricde vücûdu mümkün değildir.

Efrâd zihniyye vü hâriciyyesi müsâvî ise külliyye-i mütevâtı’e, değilse külliyye-i müşekkek derler. İnsân külliyye-i mütevâtı’e, ilim külliyye-i müşekkekdir.

Her lafızda iki ihtimâl vardır: yâ lafzı veyâ ma‘nâsı kasd olunur: Bilir muzârî dediğimiz zamân lafzı kast olunmuştur. Lafız cüz’î ise ma‘nâsı medlûlü olan şahıstan ibâret olur. Küllî ise iki ihtimâl vardır: yâ mefhûmu kasd olunur, “İnsân küllîdir” misüllü; yâhud mefhûmun sâdık olduğu efrâd kasd olunur, “İnsân yer, içer” gibi.

Lafızların ma‘nâları beyninde niseb-i erba‘a aranır: müsâvât, mübâyenet, umûm ve husûs-ı mutlak, umûm ve husûs min vech.

İki küllînin her biri diğerin cemî‘-i efrâdına şâmil olursa yekdiğere müsâvî olurlar, “insân” ile “beşer” gibi.

İki küllînin hiçbirisi diğerin hiçbir ferdine sâdık olmazsa mübâyin olurlar, “insân” ve “ât” gibi.

İki küllînin yalnız biri diğerin cemî‘-i efrâdına sâdık olursa beynlerinde umûm ve husûs mutlak bulunur. Biri mutlakan e‘am diğeri mutlakan ehass olur, “insân” ile “hayvân” gibi.

İki küllî bir maddede ictimâ‘, iki mâddede iftirâk ederlerse beynlerinde umûm ve husûs min vech bulunur. Her biri yekdiğerine nisbetle min vech e‘am ve min vech ehass olur, “insân” ile “beyâz” gibi.

Cüz’îler dâimâ birbirine mübâyin olur. Cüz’î ile ona şâmil olan küllî beyninde umûm ve husûs mutlak, şâmil olmayan küllî beyninde mübâyenet bulunur.

Niseb-i erba‘a, yâ mâ-sadakları veyâ ezmân ü ahvâle göre tahakkukları i‘tibariyle aranır; tulû‘-ı şems ile vücûd-ı nehâr beynindeki nisbet misüllü.

Mefhûm-ı küllî efrâd-ı hâriciyyesinin zımnında bulunduğu cihetle “hakikat”, efrâd-ı zihniyyesine nisbetle “mâhiyyet” nâmını alır.

Mâhiyyet, efrâdı hâricde bulunsun bulunmasın her mefhûma şâmil olur. Hakîkat, hâricde efrâdı bulunan mefhûma mahsûsdur. “Mâhiyyet-i Ankâ” denir, fakat “hakîkat-i Ankâ” denilmez.

Efrâd karalık, kırmızılık, büyük[lük] gibi müşahhasâtla birbirinden temeyyüz eder. Me‘a't-teşahhus hakîkate “hüviyyet” derler.

Küllî, yâ hakîkî olur, bâlâdaki misallerde olduğu gibi; yâ bir şeyden e‘am ma‘nâsına izâfî olur.

Cüz’î de böylece yâ hakikî olur, Ali, Veli gibi; ya e‘am tahtında ehassdan ibâret ma‘nâsına izâfî olur, hayvana nisbetle insân gibi. Cüz’î-i izâfînin arasında küllî-i izâfî bulunur.

Eczâdan terekküb edene “küll”, kendisinden eczâ terkib olunana “cüz’” denilir. Ali hayvân-ı nâtık me‘a't-teşahhustan mürekkeb olmakla Ali, “küll”; hayvan veyâ nâtık “cüz’” olur.

Cüz’înin adem-i zabtına binâ’en ehl-i mantık ondan bahs etmez.

Altıncı Ders

Ve'l-külliyyü immâ zâtiyyün ve hüve'llezî yedhulü fî hakîkati cüz'iyyâtihî ke'l-hayvâni bi'n-nisbeti ila'l-insâni ve'l-feresi ve immâ araziyyün ve hüve'llezî yuhâlifuhû ke'd-dahki bi'n-nisbeti ila'l-insâni.[65]

"Küllî" bir şey üzerine mahmûl oldukda mahmûl olan küllî, o şey'in hakîkatinden hâric değilse "zâtî", hâric ise "arazî" denir.

Cüz'iyyâtın hakîkatinden hâric olmamak ya cüz'iyyâtının hakîkatinde dâhil olur, hayvân-ı nâtık gibi veyâ hakîkatinin aynı bulunur, insân gibi. "İnsân hayvan-ı nâtıktır" dediğimizde hayvan ile nâtık mefhûmu insânın hakîkatinden hâric olmamakla, insânda hakîkatin aynı bulunmakla külliyye-i zâtiyyedir. Fakat dâhik, insânın hakîkatinden hâric olmakla külliyye-i araziyyedir.

"Mâhiyyet-i hakîkiyye", insân ve at gibi hâricde mevcûd olan mâhiyyetdir ki i'tibârımızın dahli olmayarak nefsü'l-emrde kendisinden hâric olmayan şey onun zâtîsi ve hâric olan onun arazîsidir.

Mâhiyyet-i hakîkiyyenin zâtiyyât ve araziyyâtını temyîz ve ta'yîn ise eşyanın künh[ün]e ve hakîkatine vâkıf olmaya tevakkuf eder.

Benâberîn mâhiyyet-i hakîkiyyenin zâtiyyât ve araziyyâtını temyiz, ba'zı hükemâya göre müte'assir ve ba'zısına göre müte'azzirdir.

Mâhiyyet-i i'tibâriyye bizim i'tibârımızda zihinde mevcûd ü mütehayyiz olduğundan zâtiyyât ve araziyyâtı kolayca temyîz olunur. Meselâ ilm-i hendesede üç dıl' ile muhât olan şekle "müselles" denilerek müselles bir mâhiyyet-i i'tibâriyye add edilir ki şekil ve üç dıl' ile muhât olmak, zâtiyyâtı; bunların hâricinde müsellese ârız olan ahvâl araziyyâtı olur.

Nutk-ı zâhirî yani söylemek tûtî, papağan gibi kuşlarda bulunursa da onların nutku tabî'î olmayıp tâ'lîmîdir. Fakat insân bi't-tab' nâtıktır. Nutk-ı bâtınî yani külliyyâtı idrâk ise ancak insâna mahsûsdur. Hayvânât-ı sâire yalnız cüz'iyyâtı idrâk eder. İnsan fenn-i nahv ü sarftaki kavâ'id-i külliyye üzerine bir takım mevâddı tasrîf,

[65] Sarıoğlu, s. 61. "Küllî ise ya insan ve at'a nisbetle 'canlı' gibi **zatî**dir (öze ilişkin) ve kendi tikellerinin gerçekliğinde (hakikat) yer alır; ya da bunun tersine insana nisbetle 'gülen' teriminde olduğu üzere **arazi**dir (ilineksel)."

kelimeleri yekdiğeriyle terkîb ve maksadını ifâde edebilecek ibâre tertîb eder. Tûtî, papağan, karga kendilerine ne türlü sözler ta‘lîm olunursa ancak onları söyler. O sözlere kıyâsen başka ibâre tertîp edemez. Binâen aleyh nutk-ı tabî‘î, nutk-i bâtınî insâna mahsûsdur.

Nâtık, dâkih, müte‘accib, hep insâna mahsûs ise de dahkin menşei te‘accüb olub te‘accüb ise umûr-ı garîbeyi idrâk demek olduğundan külliyyâtı idrâk ma‘nâsına olan “nutk-ı bâtinî” her ikisinden akdem oluyor. Bu bâbda kâ‘ide-i i‘tibâriyye ise bir nev‘e mahsûs olan evsâf-ı mürettebenin akdemi “zâtî”, diğerleri “arazî” add olunmakla nâtık zâtî, dâhik, müte[‘a]ccib arazî ve hakîkatten hâric add edilmiştir.

“Mâhiyyât-ı hakîkiyyenin zâtiyyât ve araziyyâtını temyîz etmek müte‘azzirdir” diyen hükemâya göre “Nâtık zâtî, dâhik arazidir” diye hükm olunamaz.

Ancak ulûm-i müdevvenede kavâ’id-i külliyyenin tefhîmi mübtedîlere teshîl için cüz’iyyât ile temsîl olunduğundan ehl-i mantık cisim ve hayvânı zâtiyyâta misâl olarak ityân eyledikleri sırada nâtıkı dahî insâna mahsûs olan evsâfın akdemi olduğu cihetle zâtî add ettiler. Bundan garaz yalnız temsîldir. Temsîl için ehl-i fennin i‘tibârı kâfîdir.

Mâhiyyet

Cevher (Taş) — Araz (Katılık)

Cisim -- Maddî Mücerret — (Rûh -- Nefs-i Nâtık, Akıl)

↓

Cism-i Nâmi

↓

Hayvan

↓

İnsân, feres, himâr vesâir

“Cevher” zâtıyla kâ’im olan şeydir. “Araz” gayrıyla kâ’im olan şeydir. “Cevher-i maddî veyâ cisim” eb‘âd-i selâseyi kabûl edendir. “Cism-i nâmî” neşv ü

nemâ ile husûle gelendir. “Hayvân” cism-i nâmî ve hassâs ve müteharrik bi'l-irâdedir. “İnsân” hayvân-ı nâtık, “feres” hayvân-ı sâhil, “himâr” hayvân-ı nâhik. “Nâtık” zâta nisbetle en-nutk (mücerret) maddeden hâlî olan cevherdir.

Yedinci Ders

Ve'z-zâti immâ makûlun fî cevâbi mâ hüve bi hasebi'ş-şeriketi'l-mahzati ke'l-hayvâni bi'n-nisbeti ila'l-insâni ve'l-feresi ve hüve'l-cinsü ve yersumu bi-ennehû külliyyun mekûlün alâ kesîrîne muhtelifîne bi'l-hakâyıkı fî cevâbi ma hüve.[66]

Bâb-ı Evvel: Külliyât-ı Hamse Beyânındadır

Külliyyât-ı hamse "cins", "nev'", "fasl", "araz-ı hâssa", "araz-ı âmme" nâmlarıyla beş adet küllîdir. Bunlardan üçü zâtî, ikisi arazîdir.

"Zâtî" ancak bi hasebi'ş-şeriketi nedir diye olunan suâle cevâb olursa "cins" olur.

"Cins" "Bir küllîdir ki hakikatleri muhtelif olanlardan onlar nedir diye suâl olundukda söylenir" diye ta'rif olunur. Yalnız birinden "O nedir?" diye suâl olundukda cevap olarak söylenemez. Meselâ "İnsân, at, kuş nedir?" diye soruldukda hayvândır denilir fakat "İnsân nedir?" diye suâl olundukda "hayvân" denilmek kâfî olmayıp "hayvân-ı nâtık" demek iktizâ eder. Zira sâilin maksadı insânın tamam-ı hakîkati olub hayvân ise bir cüz'üdür.

"İnsân ile ağaç nedir?" diye suâl olundukda "Cism-i nâmîdir", "İnsân ile ağaç ve taş nedir?" denilirse cisimdir, "Taş ile rûh nedir?" denildikte "Cevherdir" cevâbları verilir.

Cinsin efrâdı nev'dir. Karîb ve ba'îd nâmlarıyla ikiye münkasim olur.

"Cins-i karîb" beynlerinde cins-i âhar bulunmaz. İnsâna nisbetle hayvân, hayvâna nisbetle cism-i nâmî cins-i karîbdir.

"Cins-i ba'îd" beynlerinde cins-i âhar bulunur. İnsâna nisbetle cism-i nâmî, hayvâna nisbetle cism-i mutlak, cism-i nâmîye nisbetle cevher cins-i ba'îddir.

Cinsin dört mertebesi vardır. "Cins-i âlî" ve "cinsü'l-ecnâs" en yukarıda bulunur. "Cins-i mutavassıt" ortada bulunur. "Cins-i sâfil" en aşağıda bulunur. "Cins-i münferid" fevkinde ve tahtında cins bulunmaz. Buna misâl cevherin cinsiyyetini inkâr

[66] Sarıoğul, s. 61. "Zati: Ya insan ve at'a nisbetle 'canlı' teriminde olduğu gibi, sırf ortaklık açısından 'o nedir?' sorusuna cevap olarak söylenir ki bu **cins**tir. Cins de: <<'o nedir?' sorusuna cevaben özer ilişkin bir ifade olarak söylenen ve değişik birçok gerçekliği gösteren küllîdir>> şeklinde tanıtılır." (Burada Hüseyin Sarıoğlu bir not yazarak, "Tarif" ve "tanım" kelimeleri ile karşılanan "hadd" teriminden farklılığını vurgulamak amacıyla 'resm'i' 'tanıtım', 'yersumu' fiilini de 'tanıtım' şeklinde çevirmeyi tercih ettiğini belirtmiştir.)

edenlere göre "akıl" olabilir. Cevherin cinsiyyetine hükmedenlere misâl bulamamışlardır. Bu cins-i münferid tertîbde mu'teber değildir. Cins-i âlîden e'am bir şey tasavvur olunamaz.

Ecnâs				Mümeyyizleri, Fusûlü		
Cins-i âlî	Cevher			Kâ'im bizâtihî		
Cins-i mutavassıt	Cisim			Kabil-i eb'âd		
Cins-i mutavassıt	Cism-i nâmî			Nâmî		
Cins-i sâfil	Hayvân			Hassas, müteharrik bi'l-irâde		
Nev'	İnsân	Feres	Himâr	Nâtık	Sâhil	Nahik

Sekizinci Ders

Ve emmâ makûlun fî cevâbi mâ hüve bi-hasebi'şeriketi ve'l-husûsiyyeti me‘an ke'l-insâni bi'n-nisbeti ilâ Zeydin ve Amr ve hüve el-nev‘u ve yersumu bi-ennehû külliyyün makûlün alâ kesîrîne muhtelifîne bi'l-‘adedi dûne'l-hakîkati fî cevâbi mâ hüve.[67]

“Zâtî hem bi hasebi'ş-şerike ve hem bi hasebi'l-husûsiyye nedir?” diye vâki‘ olan suâle cevâb olursa “nev‘” olur.

“Nev‘ bir küllîdir ki hakîkatleri bir fakat avârız-ı müşah[hasa] ile mütegâyir olan cüz’iyyât-ı kesîreden veyâ birinden onlar veyâ o nedir diye suâl olundukda söylenir” diye ta‘rîf olunur. Zeyd, Amr ve Osmân veyâ yalnız Osmân denildikde her iki sûretde insân cevâbı verilir. Zira sâil tamâm-ı mâhiyeti taleb etmekle her ikisinde tamâm-ı mâhiyyet insândır. Nev‘ hem birinden ve hem birkaçından diye soruldukda cevâb olarak söylenir.

Nev‘in efrâdı, cüz’î-i hakîkîdir. Tahtında bulunan küllîye “sınıf” denir. Zenci, Rûmî gibi sınıf, nev‘-i hakîkî ile avârız-ı külliyyeden mürekkeb olduğuna binâ’en silsile-i zâtiyyâtdan hâric kalır. Yalnız nev‘in hâssası kâbilinden olur.

Nev‘, hakîkî ve izâfî nâmlarıyla ikiye ayrılır. Nev‘-i hakîkînin tahtında cins olmaz, insân gibi.

Nev‘-i izâfînin fevkinde elbette bir cins bulunur. İnsân hayvâna; hayvân cism-i nâmîye, cism-i nâmî cisme, cism cevhere nisbetle nev‘-i izâfî olur.

Nev‘-i izâfînin cins gibi merâtib-i erba‘ası vardır. Nev‘-i âlî “cisim”, nev‘-i mutevassıt “hayvân”, nev‘-i sâfil “insân” gibi. “Nev‘-i münferid” cevherin cinsiyyetine kâil olanlara göre akıl gibi; cinsiyyetini inkâr edenler misâl bulamamışlardır.

Nev‘ mâhiyyet ve hakîkatin aynıdır. Efrâd nev‘in her birinde nev‘ ile teşahhusât bulursa da teşahhusât arazî olmakla efrâdın mâhiyyetinde mu‘teber değildir. “Zeyd ve Bekir hayvân-ı nâtık me‘a't-teşahhusdur” diye ta‘rîf olunur. Avârız-ı müşahhasa i‘tibâr edilmediğinden Zeyd ve Bekir’in mâhiyyeti hayvân-ı nâtıkdan ibâret kalır.

---

[67] Sarıoğlu, s. 61. “Veya Zeyd, Amr (ev daha başkasına) nisbetle ‘insan’ örneğinde olduğu gibi, hem ortaklık hem özellik bakımından ‘o nedir?’ sorusunun cevabı olarak söylenir ki bu **tür**dür ve şöyle tanıtılır: <<Tür, ‘o nedir’ sorusuna cevap olarak gerçeklik bakımından değil, sayıca değişik birçok şeyi ifade etmek üzere söylenen küllîdir.”

İnsânın mâhiyyeti hayvân ile nâtıkdan mürekkebdir. Burada insân nev‘, hayvân cinsdir. Cins ile karîben zikr olunacak fasıl mâhiyyetde dâhil, arazîler yani araz-ı âmm u hâss, mâhiyyetden hâricdir.

Bâ‘zen nev‘ hâricde şems gibi şahs-ı vâhide münhasır olur. O sûretde ancak “Bi-hasebi'l-husûsiyye nedir?” diye suâle cevâb olur.

Dokuzuncu Ders

Ve emmâ gayru makûlun fî cevâbi mâ hüve bel makûlun fî cevâbi eyyu şey'in hüve fî zâtihî ve hüve'l-lezi yümeyyizü'ş-şey'e imma yuşârikuhû fi'l-cinsi ke'n-nâtıkı bi'n-nisbeti ila'l-insâni ve hüve'l-faslü ve yersumu bi-ennehû külliyyün yukâlu ala'ş-şey'i fî cevâbi eyyü şey'in hüve fî zâtihî.[68]

Zâtî "O nedir?" suâline cevâb alarak söylenmeyip "Zâtında hangi şeydir?" diye olunan suâle cevâb olursa "fasıl" olur.

Fasıl bir mâhiyyeti cinsinde müşârik olan diğer mâhiyyetden fasl u temyîz eder. Onu müstakil bir mâhiyyet kılar. İnsân mâhiyyetini hayvâniyyetde müşârik olan feres, bakar mâhiyyetlerinden fasl eden "nâtık" gibi.

Fasıl "Bir küllîdir ki bir şeyden 'Zâtında hangi şeydir?' diye suâl oldukda söylenir" diye ta'rîf olunur.

"Eyyü şey'in hüve fî zâtihî" yani "O zâtında hangi şeydir?" suâli mümeyyiz-i zâtî olmakla cevâb olarak nâtık, hassâs, nâmî, kâbil-i eb'âd denilebilir.

"Eyyü şey'in hüve fî arazıhî" yani "O arazında hangi şeydir, hangi kısım arazîdir?" suâli mümeyyiz-i arazî olmakla cevâben dâhik, mâşî denilir.

"Eyyü şey'in hüve", "O hangi şeydir?" suâli de mutlak-ı mümeyyiz olmakla nâtık, hassas, dâhik cevâbları verilir.

Fasl, mâhiyyete – nev'a müsâvîdir. Bundan mâ'adâ cinsi mukassim, nev'i mukavvim olur. Ez cümle nâtık insâna müsâvîdir. İnsânı hayvânât-ı sâireden temyîz ve hayvânı taksîm eyler ve onunla insân mâhiyyeti mütekavvim yani sâir hayvân mâhiyyetlerine mübâyin ve müstakil bir mâhiyyet olur. Böylece müselles-i kâ'imü'z-zâviye mâhiyyeti müsellesin bir nev'i itibâr olunmakla müselles cins, kâ'imü'z-zâviye fasıl olur.

Hülâsâ cins ile faslın birleşmesiyle bir mâhiyyet hâsıl oluv [olur] ki o mâhiyyete nev' denir. Ta'rîf ve mâhiyyetde evvelâ efrâdına şâmil olmak için cins, sâniyen ağyârını men' eylemek için fasıl lâzımdır.

---

[68] Sarıoğlu, s. 63. "Ya da 'o nedir' sorusunun cevabı olarak söylenmeyip, tersine 'o kendi özünde hangi şeydir' sorusuna cevaben söylenir ve 'düşünen' teriminin insana nisbetinde olduğu gibi bir şeyi cinste ortağı olan şeylerden ayırır ki bu **fasl**dır (ayrım). Bu da:<<bir şey hakkındaki 'o kendi özünde hangi şeydir' sorusuna cevap olarak söylenen bir küllidir>> diye tanıtılır."

Fasıl yâ karîb veyâ ba‘îd olur. Eğer mâhiyyeti cins-i karîbde müşârik mâhiyyetlerinden temyîz ederse fasl-ı karîb, mâhiyyeti cins-i ba‘îdde müşârik mâhiyyetlerinden temyîz eylerse fasl-ı ba‘îd olur. “Nâtık” insânın, “hassâs” veyâ “müteharrik bi'l-irâde” hayvânın fasl-ı karîbidir. “Hassas” insânın, “nâmî” ve “kâbil-i eb‘âd” hayvânın fasl-ı ba‘îdidir.

Mütekaddimin-i hükemâya göre mâhiyyetin faslı bulundu mu elbette cinsi bulunacak ve mâhiyyet her hâlde cins ve fasıldan mürekkeb olup emreyni mütesâviyeyni veyâ umûr-ı mütesâviyeden terkîbi câ’iz olamayacaktır. Kudemânın bu mezhebi, müte’ahhirîn tarafından tezyîf edilmiştir.

Müte’ahhirîn mâhiyyetin umûr-ı mütesâviye veyâ emreyni mütesâviyeyni terkîbi câ’iz olmasına zâhib olmuşlardır. Meselâ insânın mâhiyyeti “nâtık” ile “dâhik bi'l-kuvve”den mürekkeb olabilir ve her ikisi de insân mâhiyyetini vücûda müşârik olan mâhiyyât-i sâ’ireden fasl u temyîz edebilir.

Kudemâ, “fasl”ı, “bir mâhiyyeti cinsde müşârik olan mâhiyetden temyîz eder.” Müte’ahhirîn ise faslı ta‘mîm ederek “bir mâhiyyeti cinsde veyâ vücûdda müşârik olan mâhiyyetden temyîz eyler” diye ta‘rîf eylemişlerdir. Hükemânın bu ihtilâfı cevâzdadır, yoksa adem-i vukû‘ beyne'l-hükemâ müttefakun aleyhdir.

Onuncu Ders

Ve emme'l-araziyyü fe immâ en yemteni‘a infikâkühû ani'l-mâhiyyeti ve hüve el-arazü'l-lâzimu ev la yemteni‘a ve hüve'l-‘arazü'l-müfâriku ve küllü vâhidin minhümâ immâ en yehtassa bi-hakîkatin vâhidetin ve hiye el-hâssatü ke’d-dâhiki bi'l-kuvveti ve bi'l-fi‘li bi'n-nisbeti ile'l-insâni ve türsemu bi-ennehâ külliyyetün tukâlü ‘alâ mâ tahte hakîkatin vâhidetin fekat, kavlen ‘araziyyen ve immâ en ye‘umme hakâyikun fevka vâhidetin ve hüve el-‘arazu'l-‘âmmu ke'l-müteneffisi bi'l-kuvveti ve bi'l-fi‘li li'l-insâni ve gayrihi mine'l-hayevânâti ve yursemü bi-ennehû yukâlü ‘alâ mâ tahte hakâyikın muhtelifetin kavlen ‘araziyyen.[69]

Arazî mâhiyyetden infikâk itmesi mümteni‘ olursa araz-ı lâzım, infikâkı câiz olursa araz-ı müfârık olur.

Gerek araz-ı lâzım gerek araz-ı müfârık hakîkat-i vâhideye mahsus olursa “hâssa”, hakâyık-ı muhtelifeye şâmil olursa “araz-ı âmm” olur.

“Araz-ı hâss” bir küllîdir ki bir şeyden “Bi-hasebi'l-araz hangi şeydir?” diye sual olundukda söylenir. “Araz-ı âmm” “Bir küllîdir ki hakâyık-ı muhtelifenin mâ sadaka aleyhi olan efrâdına vasf-ı arazî olarak sâdık olur” diye ta‘rîf olunur.

Elhâsıl mâhiyyet – nev‘a bir takım evsâf, ahvâl ârız olur. Bu sıfatlar bir nev‘a mahsûs olursa “hâssa” ve “araz-ı hâss”, bir nev‘a mahsûs olmayıb da diğer nev‘lerde bulunursa “araz-ı âmm” denir. Nitekim “dâhik” insânın hâssası, “müteneffis” ve “mâşî” araz-ı âmmıdır. Müselles-i kâimü'z-zâviyede vitr-i kâimenin murabba‘ı diğer iki dıl‘ın murabba‘ları mecmû‘una müsâvî olmak, keyfiyyet-i hâssadır ve üç zâviyesinin mecmû‘u iki kâimeye müsâvî olmak hâli de araz-ı âmmdır.

Mâşî ve müteneffis, insâna nisbetle araz-ı âmm olursa da hayvana nisbetle araz-ı hâss olur.

Bir şey hem nev‘, hem cins, hem fasıl, hem hâssa, hem araz-ı âmm olabilir. Meselâ renkli ma‘nâsına olan mülevven, “yeşillik” cinsi bir keyfiyyetle muttasıf olarak

---

[69] Sarıoğlu, s. 63. “Ya da ‘o nedir’ sorusunun cevabı olarak söylenmeyip, tersine ‘o kendi özünde hangi şeydir’ sorusuna cevaben söylenir ve ‘düşünen’ teriminin insana nisbetinde olduğu gibi, bir şeyi cinste ortağı olan şeylerden ayırır ki bu **fasl**dır (ayrım). Bu da: <<bir şey hakkındaki ‘o kendi özünde hangi şeydir’ sorusuna cevap olarak söylenen bir küllîdi>> diye tanıtılır. **Araz olan** <tümele> gelince, ya mahiyetten ayrılması imkânsız olan **gerekli araz**; veya ayrılması imkânsız olamayan ayrılabilir **araz**dır. Bunlardan herbiri de: Ya insanın güç ve fiil halinde ‘gülen’ oluşu gibi, bir tek gerçekliğe özgüdür ki bu **hâssa**dır (özellik). Hâssa da: <<yalnızca bir tek gerçeklik altında bulunan şey hakkında araz anlamında söylenen bir küllîdri>> diye tanıtılır. Yahut da insan ve diğer canlılara nisbetle güç ve fiil halinde ‘soluyan’ örneğinde olduğu gibi birden fazla gerçekliğii kuşatan **araz-ı âmm**dır (genel ilinek). Bu da: ‘farklı gerçeklikler altında bulunan şeyleri ifade etmek üzere araz anlamında söylenen bir küllîdir’ diye tanıtılır.”

renkli, acı, tatlı gibi mefhûmâta şâmil ma‘nâsına “mükeyyif”in nev‘i, “kesîf”in faslı, “cismin” hâssası, “hayvanın” araz-ı âmmıdır.

Külliyyât-ı hamsi kolayca zabt itmek için eshel-i tarîk şudur: “Küllî – İsm-i âmm” eşhâsın mâhiyyeti olursa “nev‘” olur. Mâhiyyeti olmadığı hâlde yâ mâhiyyetden hâric olur veyâ olmaz. Hâric olduğu sûretde hakîkat-i vâhideye mahsûs olursa “hâssa” hakâyık-ı muhtelifeye şâmil olursa “araz-ı âmm” olur. Mâhiyyetden hâric olmayan küllî nefs mâhiyyetden e‘am olursa “cins”, nefs-i mâhiyyete müsâvî olursa “fasıl” olur.

Hâssa ya mâhiyyetin cemî‘-i efrâdına şâmil olur, bi'l-kuvve dâhik gibi; yâhut mâhiyyetin cemî‘-i efrâdına şâmil olmaz, tabîb, mühendis ve bi'l-fi‘l dâhik gibi.

Hâssa ile araz-ı âmm yâ mufârık veyâ lâzım olur. Bu infikâk ve müfârakat bi'l-fi‘l ve bi'l-kuvve olabilir.

Bi'l-fi‘l müfârakat ba‘zan sür‘atle olur. Utanmakla yüzün kızarması ve korkmakla yüzün sararması gibi ki çabuk müfârakat eder. Ba‘zan gençlik gibi betâ’etle olur. Bi'l-fi‘l zengin olması mümkün olan kimseye ârız olan fakr-ı dâim her ne kadar ondan bi'l-fi‘l müfârakat etmese de infikâkı mümkün ve câiz olmakla yine “bi'l-kuvve müfârık” denir. Tafsîlât-ı mebsûtadan anlaşıldığına nazaran “arazî”nin taksîmi her iki sûretle de i‘tibâr olunabilir. Burada Bâb-ı Evvel hitâm buldu.

On Birinci Ders

el-Kavlü'ş-şârih. el-Haddü kavlün dâllün alâ mâhiyyeti'ş-şey'i ve hüve'llezî yeterakkebu min cinsi'ş-şey'i ve faslihi'l-karîbeyni ke'l-hayevâni'n-nâtıki bi'n-nisbeti ila'l-insâni ve hüve el-hâddü't-tâmmu. Ve'l-haddü'n-nâkısu ve hüve'llezî yeterakkebu min cinsin ba'îdin li'ş-şey'i ve faslihi'l-karîbi ke'l-cismi'n-nâtıki bi'n-nisbeti ile'l-insâni. Ve'r-resmü't-tâmmi ve hüve'llezî yeterakkebu min cinsin karîbin li'ş-şey'i ve havâssuhu'l-lâzımeti ke'l-hayevânı'd-dâhiki fî ta'rîfi'l-insâni. Ve'r-resmü'n-nâkısu ve hüve'llezî yeterakkebu an araziyyâtin tehtassu cümletühâ bi-hakîkatin vâhidetin ke-kavlinâ fî ta'rîfi'l-insâni ennehû mâşin alâ kademeyhi, arîzu'l-ezfâri, bâdiyü'l-beşerati, müstakîmü'l-kâme dahhâkün bi't-tab'.[70]

Bab-ı Sânî: kavl-i şârih ve ta'rîf beyânındadır.

"Ta'rîf" mâhiyyet-i eşyâyı yâ künhü ve hakîkatiyle veyâ sâirlerinden mütemeyyiz olacak vech ile şerh u îzâh eder. "Ta'rîf" ve "hadd-i mu'arrif", cümlesi bir ma'nâyadır.

"Ta'rîf" bir şey'in mâhiyyet ve hakîkat-ı zâtiyyesine delâlet eden mürekkebdir.

Ta'rîf ya hadd veyâ resm, ve bunların her biri ya tâm veyâ nâkıs olur.

Hadd-i tâm: Bir şey'in cins-i karîbi ile fasl-ı karîbinden terekküb eder. İnsânı "hayvân-ı nâtık" ile ve suyu "müvellidü'l-mâ' ile müvellidü'l-humûzadan mürekkebdir" diye ta'rîf gibi.

Hadd-i nâkıs: Bir şey'in cins-i ba'îdi ile fasl-ı karîbinden terekküb eder. İnsânı cism-i nâtıkla ta'rîf gibi.

Resm-i tâm: Bir şey'in cins-i karîbi ile hâssa-i lâzimesinden terekküb eder, insânı "hayvân-ı dâhik" ile ta'rîf gibi. Şâyed cins-i karîb ve fasl-ı karîb ve hâssa birlikte îrâd olunursa hadd-i tâmdan ekmel resm-i tâm olur. İnsanı "hayvân-ı nâtık-ı dâhik" ile ta'rîf gibi.

---

[70] Sarıoğlu, s. 65. "Tanım, bir şeyin ne olduğunu (mahiyet) gösteren söz olup, insana nisbetle 'düşünen canlı' örneğinde olduğu gibi, bir şeyin **yakın cinsi** ile yakın **faslı**ndan oluşur. İşte bu **tanım**dır(hadd-i tâm). **Eksik tanım** (hadd-i nâkıs) ise, insana nisbetle 'düşünen cisim' örneğinde olduğu üzere bir şeyin **uzak cinsi** ile **yakın faslı**ndan meydana gelir. Tam tanıtım (resm-i tâm), insanı tarif etmek üzere ''gülen canlı" ifadesinde olduğu gibi, bir şeyin **yakın cinsi** ile **gerekli özelliği**nden oluşur. Eksik tanıtım (resm-i nâkıs) ise, insanı tarif eden 'iki ayağı üzerinde yürüyen, geniş tırnaklı, bedeni tüysüz, dik duran, yapısı gereği gülen' ifadensinde olduğu gibi, hepsi bir tek gerçekliğe özgü **arazlar**dan meydan gelir."

İzah

Ta‘rîf sırf zâtiyyâtdan mürekkeb olursa “hadd”, zâtî ve arazîlerden terekküb ederse “resm”dir.

Zâtiyyâtın kâffesini hâvî olursa “hadd-i tâm”, zâtiyyâtın ba‘zısı nâkıs olursa “hadd-i nâkıs” olur.

Zâtî ve arazîden mürekkeb olduğu takdîrde cins-i karîb ile hâssadan mürekkeb olursa “resm-i tâm”, cins-i karîbden mâ‘adâ zâtî ile arazîlerden yâhud mecmû‘u hakîkat-i vâhideye muhtas olan arazîlerden mürekkeb olursa “resm-i nâkıs” olur. İnsânı “cism-i dâhik”, “nâtık-ı dâhik”, “müteneffis-i dâhik”, “nâtık-ı müteneffis”, “iki ayakları üzere yürür, tırnakları geniş, derisi tüysüz, müstakîmü'l-kâme, bi't-tab‘ dâhik” ile ta‘rîf gibi.

Bir şey’in hadd-i tâmmı te‘addüd edemez. Bir şey’i taksîm ve temsîl ile îzâh resm-i nâkıs kabîlindendir. Vâcib Teâlâ gibi hakîkat-i basîta asla hadd ile mu‘arrif ve mu‘arref olamaz. Cevher gibi basît olan hakîkat ise hadd ile mu‘arref olamazsa da mu‘arrif olabilir. Nev‘-i sâfil olan mürekkebler hadd ile mu‘arrif olamaz fakat mürekkeb olduğu cihetle mu‘arref olabilir. Nev‘-i sâfilden mâ‘adâ mürekkebler hem mu‘arrif ve hem mu‘arref olur.

Ta‘rîfde e‘ammı ehass üzerine takdîm itmelidir. E‘ammın cins olmasıyla araz-ı âmm olması beyninde fark yokdur. Ehass temyîzi ifâde itmekle ancak iştirâkden sonra tahassul ider. Evvel iştirâki i‘tibâr, sâniyen temyîzi tasavvur etmek tabî‘îdir.

Besâ’it yalnız resm-i nâkıs ile ta‘rîf olunur.

Ta‘rîf ya hakîkî ya ismîdir. “Hakîkî”, hâricde vücûdu ma‘lûm olan bir mâhiyyeti ta‘rîfdir, insanı dört sûretle ta‘rîf gibi.

“İsim”, bir isimden fehm olunan ma‘nâyı hâricdeki vücudundan kat‘-ı nazar ederek keşf u îzâhdır, ankâyı ta‘rîf gibi. Ulûm-ı müdevvenede mevzû‘ olan ıstılâhâtın ta‘rîfi de ismî kabîlindendir.

Sınıflar avârız-ı mahsûsa-i külliyye ile mukayyed nev‘ler demek olup ayrıca birer hakîkat değildir. Binâ’en ‘alâ zâlik bunlar mâhiyyet-i i‘tibâriyye kabîlinden ve

ta‘rîfleri hadd-i tâmm-ı ismî kısmından olur. Nev‘-i hakîkî onların ta‘rîflerinde cins-i i‘tibârî olur. “Rûmî” insân-ı ebyâd ile ta‘rîf olunur.

Ba‘zı hükemâ müfred ile ta‘rîfi tecvîz ederek “İnsânı yalnız fasl-ı karîb ile ta‘rîf hadd-i nâkıs, ancak hâssa ile ta‘rîf resm-i nâkıs olur” demişlerdir.

Ba‘zıları da ta‘rîfte temeyyüz lâzım olmakla, temeyyüz de biri mübhem diğeri mümeyyiz olmak üzere iki şey’i iktizâ edeceği cihetle ta‘rîf bi'l-müfredin adem-i cevâzına kâ’il oldular.

Ta‘rîflerde ağyârını mâni‘, efrâdını câmi‘ olmak ta‘rîf mu‘arrefe umûm u husûsda müsâvî olmak şarttır. Fakat ba‘zıları hadd-i nâkısda e‘amm ile, resm-i nâkısda hem e‘amm ve hem ehass ile ta‘rîfi tecvîz etmişlerdir.

Ta‘rîf mu‘arrefden daha vâzıh ve celî olmalıdır. Bir şey’i kendisinden daha hafî ve vuzûh u hafâda kendisine müsâvî olan lafız ile ta‘rîf sahîh olmaz. Nitekim “Nâr bir şeydir ki, letâfette rûha benzer”, “Hareke sükûn değildir” ta‘rîfleri sahîh olamaz.

Ta‘rîflerde elfâz-ı garîbe, ta‘bîrât-ı mübheme isti‘mâli câ’iz değildir. “Nâr ustuk[uss]ât fevkinde bir ustukusdur” gibi.

Bir şey’i, bilinmesi bi'z-zât yâ bi'l-vâsıta kendisine mevkûf olan şeyle ta‘rîfden ihtirâz olunmalıdır. Nitekim “Güneş, kevkeb-i nehârîdir. Nehâr da şemsin tulû‘ zamânı olmasıdır” ta‘rîfiyle “Hareke, ale't-tedrîc bir şey’in kuvveden fi‘le hurûcudur. Tedrîc bir şey’in zamânda vukû‘udur. Zamân harekenin mikdârıdır” ta‘rîfi, devri istilzâm etmekle bâtıl add olunur. Devir ve teselsül, hikmet ve kelâm meselelerine aitdir.

Ta‘rîflerde karîne-i zâhire olmaksızın mecâz ve lafz-ı müşterek isti‘mâl etmekden, delâlet-i iltizâmiyye ile iktifâ eylemekden sakınmalıdır.

Ta‘rîfden garaz, ilm-i cedîd hâsıl etmekdir. Fakat ba‘zen ta‘rîfden muhâtabın hızâne-i zihinde mahzûn u mahfûz olan sûreti derhâtır etmek maksûd olur. Buna “ta‘rîf-i tenbîhî” denir.

Bir lafz-ı mübhemi daha vâzıh lafızla tefsîr “ta‘rîf-i lafzî”dir, esteri katır ile ta‘rîf gibi.

Haddler ba‘zen eczâ-yı hâriciyyeden terekküb eder, odayı “dört duvarla bir sakfden ibarettir” diye ta‘rîf gibi ki hadd-i tâmm kısmından olur.

On İkinci Ders

el-Kazâya. el-Kaziyyetü kavlün yasihhu en yukâle li-kâilihî innehu sâdıkun fîhi ev kâzibun fîhi ve hiye immâ hamliyyetün ke-kavlinâ "Zeydün kâtibün" ve immâ şartıyyetün muttasılletün ke-kavlinâ "İn kâneti'ş-şemsü tâli'aten fe'n-nehâru mevcûdün" ve immâ şartıyyetün munfasıletün ke-kavlinâ "İmmâ en yekûne'l-adedü zevcen ev ferden".[71]

Bab-ı Sâlis Kazâyâ Beyânınadır

"Kaziyye" ve "kazâ'" lügatte hükm ma'nâsınadır. Istılâh-ı fende bir sözdür ki, onu söyleyene "Bu sözünde sâdıkdır" veya "kazibdir" denilmek sahîh olur.

Îzâh

"Kelâm" bir nisbet-i tâmmeye delâlet eden cümledir. Kelâmın medlûlü olan işbu nisbetin hâricde mutâbık veya gayr-ı mutâbık olacağı bir nisbet var ise ona "haber", "cümle-i haberiyye" ve "kaziyye" derler. Meselâ "Bahâeddin Efendi hikmet bilir" kelâmı bir haberdir ki fi'l-vâkı' Bahâeddin Efendi hikmet bilirse bu kelâmın medlûlü olan nisbet-i haberiyye ona mutâbık olur, bilmezse mutâbık olmaz.

Öyle bir nisbet-i hâriciye yok ise "inşâ" denir. Emir, nehy, nidâ, kasem, istifhâm, temennî, teraccî, kasem, ef'âl-i medh ü zemde medlûlleri olan nisbetden kat'-ı nazar ile hâricde bir nisbet yoktur.

Terkîb-i izâfî, tavsîfî, ta'dâdî vesâ'ir mürekkeb nâkıslarda ise aslâ nisbet bulunmaz.

Sıyağ-ı akdden "aldım" ve "satdım" fiilleri dahî inşâ olup medlûlü olan nisbetden başka hâricde bir nisbet varsa da bu nisbet-i hâriciyyeler o sîgalar ile îcâd olunur.

Elhâsıl kendisinde hüküm bulunmayan, bir nisbet-i hâriciyesi olmayan mürekkebât, kaziyye olamaz.

---

[71] Sarıoğlu, s. 65,67. "Önerme, söyleyeni hakkında 'söylendiği doğrudur veya yalandır' demeye elverişli sözdür. Bu da sözgelimi ya 'Zeyda yazıcıdır'daki gibi **yüklemli**, veya 'Eğer Güneş doğarsa gündüz olur'daki gibi **kesintisiz şartlı**, yahut da 'Sayı ya çift ya tek {olur}'da olduğu üzere **kesinitili şartlı**dır."

“Sıdk”, mezheb-i hakka göre, hükm yalnız nefsü'l-emre ve vâkı‘a mutâbık olmaktır. Nazzâm'a göre, yalnız muhbirin i‘tikâdına mutâbık bulunmaktır. Câhız ise hem vâkı‘a ve hem i‘tikâda mutâbakatı şart kılıyor.

Sıdk ve kizb hâricden kat‘-ı nazar ile ancak mefhûm-ı kaziyye i‘tibâriyledir. “İstanbul bahreyn-i mütelâkiyeyne sâhildir” gibi kazıyye-i sâdıkanın mefhûmları i‘tibâriyle kizbe ihtimâli vardır.

Kazıyye tarafı i‘tibâriyle ya hamliyye veyâ şartiyye olur. Tarafeyn yani mahkûm ‘aleyh ile mahkûm bih müfred olursa hamliyye olur. “Zeydün kâtibün” kazıyyesi hamliyyedir.

Bu müfred bazen bi'l-fi‘l ba‘zen bi'l-kuvve olur. “Bi'l-kuvve” hâzâ, zâke gibi müfred ile ta‘bîr şânından ola demektir.

Fâ‘iller, mübtedâlar; mahkûmun aleyh, müsnedün ileyh, mevzû‘ nâmlarını; haberler, fi‘ller; mahkûmun bih, müsned, mahmûl nâmlarını alır. Şartlara mahkûm aleyh ve mukaddem cezâlara mahkûmun bih ve tâlî denir.

Tarafeyn birer kaziyye ise şartiyye olur. Şartiyye ya muttasıla veyâ munfasıla olur. Mahkûmun bih olan mazmûn-ı kaziyyenin, mahkûmun aleyh olan mazmûn-ı kaziyyeye ittisâlinin vukû‘ ve adem-i vukû‘uyla hükmolursa muttasıla olur. “İn kâneti'ş-şemsü tâli‘aten fe’n-nehâru mevcûdün / Güneş doğarsa gündüz olur” kaziyyesinde “güneş doğar” mazmûnuna “gündüz olur” mazmûnunun vukû‘-ı ittisâli ile “Leyse in kâneti'ş-şemsü tâli‘aten fe'l-leylü mevcûdün / Güneş doğarsa a[k]şam olur değildir kaziyyesinde “güneş doğar” mazmûnuna “akşam olur” mazmûnunun adem-i vukû‘-ı ittisâli ile hükmedilmiş olur.

Eğer iki mazmûn-ı kaziyyenin yekdiğerinden infisâline vukû‘ ve adem-i vukû‘uyla hükm olunursa munfasıla olur. “İmmâ en yekûne'l-adedü zevcen ev ferden / Ya aded zevc olur ya aded müfred olur” kaziyyesinde zevc ile ferd olmak mazmûnlarının yekdiğerinden vukû‘-ı infisaliyle “Leyse immâ en yeküne'l-adedü zevcen ev ferden / Aded ya zevc veyâ ferd olur değildir” kaziyyesinde zevc ile ferd olmak mazmûnlarının yekdiğerinden adem-i vukû‘-ı infisaliyle hükmetmiş oluruz.

Kaziyye-i şartıyyede sarâhaten yâhud ma‘nen edât-ı şart bulunur. Ba‘zen kaziyyenin mahmûlü edât-ı terdîd ile te‘addüd edip buna “hamliyye-i müreddedetü'l-mahmûl” denilir ki, munfasılaya şebîh bir kaziyye-i hamliyyedir. el-Adedü immâ

zevcün ev ferdün / Aded ya çift yahut tekdir" kaziyyesi, hamliyye-i müreddedete'l-mahmûldür.

Kaziyyede hüküm şart olmakla hüküm farz olunmadığı sûretde kaziyye olmaz. Taksîmler, ta'rîfler her ne kadar kaziyye sûretinde ise de hükmü muhtevî olmadığından hakîkaten kaziyye olmayıp tasavvurât kısmındandır.

Ta'rîf mu'arrifin aynı olup yalnız icmâl ve tafsîl cihetleriyle farkları vardır. Zira kaziyyenin ma'nâsı mahkûmun aleyhin mahkûmun bihde indirâcı ve mahmûle mevzû'un şümûlü ile hükm etmekden ibaretdir. Bu cihetle ta'rîf mu'arrif yerine, mu'arrif ta'rîf yerine ikâme olunabilir. "'İnsân' dediğimiz hayvân-ı nâtıkdır. 'Hayvân-ı nâtık' dediğimiz insândır" denilir. Fakat "İnsân hayvândır" denildiği gibi "Hayvân insândır" denemez.

Ta'rîf ve taksîmin her ikisine de i'tirâz olunamaz, "Niçin böyle ta'rîf ve taksîm ediyorsun?" denemez. Fakat de'âvî-yi zamîneye [zımniyyeye] i'tirâz olunur.

De'âvî-yi zımniyye "Bu ta'rîf mua'rrifin aynıdır.", "Efrâdını câmi', ağyârını mâni'dir.", "Bu lafzın ma'nâsı budur.", "Bu taksîmin hâricinde hiçbir kısım kalmamışdır.", "Mukassemden hâric olan bir şey taksîme girmemişdir" gibi kaziyyelerdir.

Nitekim bir ressâm kâğıd üzerinde resim yaparken istediği gibi tersîm eder. "Niçin burasını böyle yapıyorsun?" denilemez. Ancak bi'l-farz bir bahçenin resmini aldıkda "Bu resim o bahçenin görünüşüne muvâfıkdır, fenn-i münâzara kâ'idelerine mutabıkdır" diye zımnen da'vâ edeceğinden "Bu hattı ziyâde uzatmışsın, şurasını şöyle yapmışsın, nisbetden çıkmış" diyerek i'tirâz olunabilir.

On Üçüncü Ders

Ve'l-cüz'ü'l-evveli mine'l-hamliyyeti yusemmâ mevzû'an ve's-sânî mahmûlen.
Ve'l-cüz'ü'l-evveli mine'ş-şartıyyeti yusemmâ mukaddimen ve's-sânî tâliyen.[72]

Hamliyyenin mahkûmun aleyhine "mevzû'", mahkûmun bihine "mahmûl", şartıyyenin mahkûmun aleyhine "mukaddem", mahkûmun bihine "tâlî" denir.

Eczâ-i kaziyye üçdür: mahkûmun aleyh, mahkûmun bih, râbıtadır. Evvelki cüz'ü mahkûmun aleyh, ikinci cüz'ü mahkûmun bihdir. Bu ikisinin beynindeki nisbet-i tâmmeye nisbet-i hükmiyye ve delâlet eden lafza "râbıta" derler.

Türkçede cümle-i ismiyyede "-dir, değildir" kelimeleridir, muhâtab ve mütekellimlerinde rabt yerine zamîr-i nisbî bulunur. Cümle-i fi'liyyede, fi'ller hem üç zamandan birine delâlet eder hem râbıta olur.

Kaziyye-i şartıyye-i muttasılada "ise, vakt", munfasılada "yâ, yahud" lafızlarıdır.

Arapçada hamliyyede râbıta-i zamâniyye "kâne", râbıta-i gayr-i zamâniyye "hüve"dir. Şartıyyede edât-ı ittisâl ve edât-ı infisâl râbıta add edilir.

Lügat-i Yunâniyyede râbıta-i zamâniyyenin zikri vâcibdir. Lügat-ı Acem'de kaziyye aslâ râbıtadan hâlî olamaz.

Râbıta bulunan kaziyyeye "sülâsiyye", râbıtası hazf olunan kaziyyeye "sünâiyye" denir.

Nisbet-i hükmiyyeden îcâb ve selbin mevridi kasd olunursa "nisbet-i beyn-e beyne", îcâb ve selb murâd edilirse "nisbet-i tâmme-i haberiyye" nâmını alır. Bu nisbet-i beyne beynenin cüz'i kaziyye olmasına ihtilâf vardır.

Eczâ-i kaziyye kudemâyı muhakkikaya ve hükemâyı garbiyyeye göre üçdür. Mahkûmun aleyh, mahkûmun bih, nisbet-i tâmme-i haberiyyedir ki vukû' ve la vukû'dan ibâretdir. Bu nisbete, "nisbet-i hükmiyye" dahî denilir. Emmâ nefs-i sübût ve ittisâl ve infisâl eczâ-i kaziyyeden hâricdir.

Müteahhirîn indinde dörtdür. Onlara göre nefs-i sübût ve ittisâl ve infisâl "nisbet-i beyne beyne" nâmını alarak eczâ-i kaziyyeden ma'dûd olur.

---

[72] Sarıoğlu, s. 67. "Yüklemli önermenin ilk bölümüne konu, ikincisine yükelm adı verilir. Şarlı nermenin birinci bölümüne mukaddem (öncül), ikincisine ise tâli (sonuç) denir."

“Zeydün kâimun – Zeydün leyse bikâimin” kaziyyesinin mütekaddimîne göre ma‘nâsı kıyâm-ı Zeyd ile mütehaddiddir. Kıyâm Zeyd ile mütehaddid değildir. Müteahhirîne göre kıyâmın Zeyd ile ittihâdı vâki‘dir, kıyâmın Zeyd ile ittihâdı vâki‘ değildir. “İn kâneti'ş-şemsu tâli‘aten fe'n-nehâru mevcûden” kazıyyesinin ma‘nâsı “Vücûd-i nehâr, tulû‘-i şemse muttasıldır. Vücûd-i nehârın tulû‘-i şemse ittisâli vâki‘dir”; “İmmâ en yeküne'l-adedü zevcen ev ferden” ma‘nâsı “Adedin zevc olması, ferd olmasına münâfîdir. Adedin zevc olması ile ferd olması beyninde münâfât vâki‘dir” olur.

Kaziyye-i şartıyyede hüküm ehl-i mantığa göre mukaddem ile tâlî beynindedir. Hanefiyye de buna zâhibdir. Ammâ Şâfi‘iyye hükmün tâlîde olmasına, mukaddemin ona kayd olarak bulunmasına kâ’il olmuşlardır. Şâfi‘iyye misâl-i mefrûza “Şemsin tulû‘u takdîri üzere nehâr sabittir.” Ehl-i mantık ve Hanefiyye “Vücûd-i nehâr tulû‘-i şemse muttasıl ve ittisâli vâki‘dir” diye ma‘nâ veriyorlar.

Ehl-i mantık ve Hanefiyyenin mezheb-i hakk olduğu şu misâlden anlaşılır: “İn kâne Zeydün feresan kâne sâhilen.” Bu kaziyyede mukaddem kâzib olmakla Şâfi‘iyyeye göre kaziyyenin kâzib olması lazım gelir. Zira kaydın intifâsı mukayyedin intifâsını istilzâm eder. “Zeyd, feres olması takdîri üzere sâhildir” kaziyyesi bir kaziyye-i kâzibe ve gayr-i sahîhadır.

Hâlbuki mukaddemin kizbi şartıyyenin kizbini iktizâ etmez. Belki kizb-i mukaddem ile berâber şartıyye sâdık olabilir. Feresiyyet[in], Zeydin sâhil olmasına ittisâli sahîh u sâdıktır.

On Dördüncü Ders

Ve'l-kaziyyetü immâ mûcibetün ke-kavlinâ "Zeydün kâtibun" ve immâ sâlibetün ke-kavlinâ "Zeydün leyse bi kâtibin". [73]

Kaziyye nisbet-i i'tibâr ile iki kısımdır. Eğer nisbetin vukû'uyla hükm olunursa "mûcibe", lâ vukû'uyla hükm olunursa "sâlibe" olur. "Zeydün kâtibun", "Zeydün leyse bi-kâtibin" / "Kitâbetin Zeyde sübûtu vâki'dir", "Kitâbetin Zeyde sübûtu lâ vâki'dir" gibi.

Türkçede "-dir" râbıta-i icâbiyye, "değildir" râbıta-i selbiyyedir. Arapçada "leyse" harf-i selbdir.

Mevzû'-ı kaziyyenin mefhûmuna mevzû'-ı zikrî "bi'z-zamm", asl-ı mahkûm-ı aleyhe mevzû'-ı "hakîkî", lafz-ı mevzû'a mevzû'-ı zikrî "bi'l-kesr" denir.

Mevzû' cüz'î ise mefhûm-i kaziyye hem mevzu'-i zikrî hem hakîkî olur. "Bedreddîn Bey şâ'irdir" kaziyyesinde "Bedreddîn" lafzının mefhûmu Bedreddîn nâm zâttır ve mahkûmun aleyh olan yine odur.

Mevzû' küllî olup da nefs-i mâhiyyet üzerine hükm olunursa yine mevzû'-ı zikrî ile mevzû'-i hakîkî birleşir. "Hayvân cinstir" kaziyyesinde hayvân mefhûmu hem mevzû'-i zikrî ve hem hakîkîdir. Fakat küllînin bu suretle isti'mâli ba'zı mustalahât-ı ulûmdadır.

Kazâyâ-i sâirede küllînin mefhûmu mir'ât-ı mülâhaza olub asıl mahkûmun aleyh, mâ sadaka aleyhi olan efrâddır. Böyle yerlerde mevzû'-i zikrî ve mevzû'-i hakîkî başka olur.

Mefhûm-i küllî mevzû'-i zikrîdir ki ona vasf-ı mevzû' ve ünvân-ı mevzû' denir.

Efrâd-ı küllî mevzû'-i hakîkîdir ki ona da zât-ı mevzû' derler. "İnsân hacer değildir" kaziyyesinde insânın mefhûmu mevzû'-i zikrî, efrâdı mevzû'-i hakîkîdir.

Kaziyyenin mevzû'u küllî olduğu halde mefhûmu ekseriyâ unvân-ı mevzû', mâ sadaka aleyhi dahî zât-ı mevzû' olur. Mahmûl ise zât-ı mevzû'un vasfı olmak üzere mahkûmun bih olmasıyla kendisinden dâimâ mefhûm murâd olunur.

[73] Sarıoğlu, s. 67. "Diğer taraftan önerme ya 'Zeyd yazıcıdır' daki gibi **olumlu**, ya da 'Zeyd yazıcı değildir'de olduğu üzere **olumsuz**dur."

Zât kasd olana ya mevzû‘a mugâyir veyâ onunla müttahid olur. Mugâyeret, hamlin imtinâ‘ını, ittihâd-ı ifâdenin intifâsını müstelzimdir. Hamlde ise ittihâd-ı hâricî, tegâyür-i zihnî şarttır. Ulûmda müsta‘mel olan kazâyânın mevzû‘undan efrâd, ve mahmûlünden mefhûm kast olunur.

Zât-ı mevzû‘un unvân-ı mevzû‘ ile ittisâfına “akd-i vaz‘” ve mahmûl ile ittisâfına “akd-i haml” denir. “İnsân güler” kaziyyesinde efrâdın insâniyyet ile ittisâfına akd-i vaz‘, gülmek ile ittisâfına akd-i haml denir.

Akd-i vaz‘daki ittisâf İbn-i Sînâ’ya göre bi'l-fi‘ldir. Hak olan da budur. Fârâbî’ye göre imkân, zâtıyla mümkün olmaktır. Akd-i hamldeki ittisâf her ikisine göre bi'l-fi‘ldir.

Kaziyyenin mevzû‘una ve mahmûlüne selb ve nefy karışmazsa kaziyye-i mûcibeye “muhassale” ve kaziyye-i sâlibeye “basîta” derler. “Ali Efendi şâ‘irdir”, “Kudret Efendi hasta değildir” kaziyyeleri gibi.

Mûcibede harf-i selb mevzû‘dan cüz’î ise “ma‘dûletü'l-mevzû‘”, mahmûlden cüz’î ise “ma‘dûletü'l-mahmûl”, her ikisinden cüz’î ise “ma‘dûletü't-tarafeyn” derler. “Diri olmayan cemâddır”, “Veli parasızdır”, “Parasız olan keyifsizdir” kaziyyeleri ma‘dûledir.

Ma‘dûletü'l-mahmûl ile sâlibe-i basîta beyninde fark budur ki ma‘dûletü'l-mahmûlde, mahmûl-i ademinin vukû‘-i sübûtiyle, sâlibe-i basîtada mahmûl-i vücûdunun lâ vukû‘uyla hükm olunur. “Rabtü's-selb, selbü'r-rabt” denilen işte bu ma‘nâdır.

İkinci fark: Mûcibe-i ma‘dûle mevzû‘un vücûdunu iktizâ eder. Zira bir şey’i bir şey’e isbât, müsbet lehin hâricde veyâ zihinde mevcûd olmasının fer‘idir. Ma‘dûm olan bir şey’e bir vasfın isbâtı mümkün değildir.

Sâlibe vücûd-i mevzû‘u iktizâ eylemez. Zira ma‘dûm olan bir şeyden, her vasıf selb olunabilir. Fark-ı sânîye binâen ma‘dûletü'l-mahmûlün bulunduğu yerde sâlibe-i basîta bulunabilir. Fakat basîtanın sâdık olduğu yerde ma‘dûletü'l-mahmûl sâdık olamaz. “Şerîk-i Bârî basîr değildir” kaziyyesi sâdık olursa da “Şerîk-i Bârî bî-basîrdir.” kaziyyesi sâdık olamaz.

Menât-ı hükm zât-ı mevzû‘, vasf-ı mahmûl olmakla fenn-i mantıkda mu‘teber olan udûl, ma‘dûletü'l-mahmûldür. Zira bir şey’e vücûdiyle hükm, ademiyle hükme muhâliftir. Sâniyen mahmûlde bulunan udûl ve tahsîl mefhûm-ı kaziyyede müessirdir.

On Dördüncü Ders

Ve küllü vâhidetin minhümâ immâ mahsûsatün kemâ zekernâ ve immâ külliyyetün mesûretün ke-kavlinâ "Küllü insânin kâtibun ve lâ şey'e mine'l-insâni bi-kâtibin" ve immâ cüz'iyyetün mesûretün ke-kavlinâ "Ba'zu'l-insâni kâtibün ve ba'zu'l-insâni leyse kâtibün" ve immâ en lâ yekûne kezâlike tüsemmâ mühmeleten ke-kavlinâ "el-İnsânü kâtibun ve'l-insânü leyse bi-kâtibin". [74]

Kaziyye mevzû' i'tibâriyle dört kısımdır. Kaziyye-i hamliyyenin mevzû'-ı zikrîsi cüz'î, hakîkî ise kaziyye-i şahsiyye ve mahsûsa olur, "Feridun Bey mühendisdir", "Sadeddin Efendi şâir değildir" gibi.

Mevzû'-ı zikrîsi küllî olduğu sûretde hüküm zât-ı mevzû'a sirâyet kasd olunmaksızın yalnız unvân-ı mevzû' üzerine olursa ta[b]î'iyye olur, "Hayvân cinsdir", "İnsân hayvân-ı nâtıkdır" gibi.

Hükm efrâda sirâyet kasd olunub fakat kemmiyyeti beyân olunmazsa mühmele olur, "İnsân şaşar gibi".

Kemmiyyet-i efrâd küllen ve ba'zen beyân olunursa mahsûre ve mesûre olur. Kemmiyyete delâlet eden elfâza "sûr" derler. Efrâd küllen beyân olunursa külliyye, ba'zen beyân olunursa cüz'iyyedir. Bunların her birerleri mûcibe ve sâle[sâlibe] olduğu cihetle mesûre başlıca dört kısım teşkîl eder: Külliyye cüz'iyyeden, mûcibe sâlibeden eşref olmakla birinci derecesi mûcibe-i külliyye, ikincisi sâlibe-i külliyye, üçüncüsü mûcibe-i cüz'iyye, dördüncüsü sâlibe-i cüz'iyyedir.

Mahsûrât-ı erba'anın sâdık oldukları sûret ve mahal ber-vech-i âtî beyân olunur: Mûcibe-i külliyyede mahmûl, mevzû'a müsâvi veyâ ondan e'amm olur, "Küllü insânin kâtibün", "Küllü insânin hayvânün" gibi. Bunun sûru; küll[en], âmmeten, turran, kâtıbeten, cem'iyyen, kâffeten.

Sâlibe-i külliyyede mahmûl, mevzû'a mübâyin olur, "Lâ şey'e mine'l-insâni bi-hacerin" gibi. Sûru; lâ şey'e, lâ vâhide. Siyağ-ı nefyde vâki' olan nekre.

Mûcibe-i cüz'iyyede mahmûl mevzû'a aslâ mübâyin olamaz, "Ba'zu'l-insâni kâtibün" gibi. Sûru; ba'zu, vâhid.

---

[74] Sarıoğlu, s. 67. "Ayrıca bunların herbiri, anlattığımız gibi ya **özel** (mahsûs), veya 'Her insan yazıcıdır' örneğindeki gibi **tümel belirtili** (külliyye-i musavvere)i yahut 'Bir kısım insan yazıcıdır' ve 'Bir kısım insan yazıcı değildir' deki gibi **tikel belirtili** (cüziyye-i musavvere), yahut da 'İnsan yazıcıdır' ve 'İnsan yazıcı değildir' de olduğu üzere böyle olmayıp **belirtisiz**dir (mühmele)."

Sâlibe-i cüz'iyyede mahmûl mevzu'a müsâvî veyâ e'amm olmâz, "Ba'zu'l-hayvâni leyse bi-insânin" gibi. Sûrı; leyse küllü, leyse ba'z, ba'z leyse. Bu sûrlardan leyse küllü, ref'-i îcâb-ı küllîdir ki "her biri değil" demektir. İltizâmen selb-i cüz'îye delâleti vardır. Selb-i küllî ile ref'-i îcâb-ı küllî beyninde pek çok fark vardır.

İsimlere dâhil olan lâm-ı ta'rîf ahdi, hâricî-i şahsîye haml olunursa kaziyye-i şahsiyye, min haysü hüve hüve; cinse haml olunursa tabî'iyye, mutlakan efrâd zım[n]ında tahkiki cihetden cinse haml olunursa mühmele, istiğrâka haml olunursa külliyye, ahd-i zihnîye haml olunursa cüz'iyye olur.

Mûcibe-i külliyye ile sâlibe-i külliyye ve sâlibe-i cüz'iyye beyninde ve sâlibe-i külliyye ile mûcibe-i cüz'iyye beyninde mübâyenet vardır. Mûcibe-i külliyye mûcibe-i cüz'iyyeden sâlibe-i külliyye sâlibe-i cüz'iyyeden mutlakâ ehasdır. Mûcibe-i cüz'iyye ile sâlibe-i cüz'iyye beyninde umûm ve husûs min-vech vârdır.

Ulemâdan ba'zıları derler ki "Lugat-ı Arabîde tenvîn, hususu; elif-lâm umûmu ifâde etmekle her hâlde kemiyyetin beyân edilmesi lâzım gelir. Buna binâen mühmele, lugat-ı sâireye mahsûsdur.

Mühmele-i cüz'iyye, şahsiyye-i külliyye kuvvesindedir. Zira mühmelede kemiyyet-i efrâd ihmâl edildiği cihetle her hâlde cüz'iyyet tahakkuk eder. Bu hâl de ulûm u fünûnda cüz'iyye hükmündedir. Fakat muhâverât ve edebiyyâtda bâzen külliyye makâmında kullanılır. "Avrupa ahâlîsi çalışkandır", "İstanbul'un çocukları zekîdirler" denir ki kâffe-i ahâlî ve bütün çocuklar kasd olunur.

Kaziyye-i tabî'iyye efrâda mâlik olmadığı ve netîce vermediği için ulûm-ı hikemiyyede müsta'mel değildir.

Mahsûratda hükm eğer mevzû'un hâricde vücûdu i'tibâriyle olursa kaziyye-i hâriciyye, eğer hâricde vücûdu farz u takdîr ile olursa kaziyye-i hakîkiyye olur. "Her kar soğukdur" kaziyyesinde hâricde bul[un]muş ve bulunucak kar soğukdur ma'nâsı kasd olunursa kaziyye-i hâriciyye olur ve soğukluğuyla ezmine-i selâsede mevcûd karlar üzerine hükm olunur. Şâyed "Her şey hâricde bulunsa kar ola, o şey hâricde bulunduğu takdîrde soğukdur" ma'nâsı verilirse kaziyye-i hakîkiyye olur. Hükm ezmine-i selâsede mevcûd karlara münhasır kalmayıp belki bunlarla berâber hâricde vücûdu farz ol[u]nan efrâd-ı mümkineye şâmil olur. Bunâ binâ'en mevzû'-ı kaziyye hiçbir ferdi bulunmayan küllî olursa kaziyye-i hâriciyye olamayıp hakîkiyye olur. Nitekim "el-Ankâ'ü tayrün" kaziyyesi yalnız hakîki olabilir.

Kaziyye-i hakîkiyyede efrâd bulunmazsa hükm yalnız efrâd-ı mukaddereye, efrâd bulunduğu sûretde hükm hem efrâd-ı mukaddere ve hem efrâd-ı mevcûdeye sirâyet eder. Hariciyyede hükm dâ'imâ efrâd-ı mevcûdeye şâmil olur.

Kaziyyenin mevzû'u mümkün olup ancak zihinde mevcûd olan şeylerden ise ona "kaziyye-i zihniyye" derler ki hükm yalnız efrâd-ı zihniyyeye sirâyet eder, "Nev', külliyye-i zâtiyyedir" gibi.

Kaziyye-i zihniyyenin mevzû'u mümteni' olursa yalnız farz ile zihinde bulunabileceğinden ona da "kaziyye-i zihniyye" denir. "İrtifâ'- nakîzayn mümteni'dir" gibi.

Hükm, şahsîde yalnız zât ve ferde, tabîiyyede mefhûmadır. Mahsûrât ve mühmelede mefhûm ve efrâdadır.

On Beşinci Ders

Ve'l-muttasıletü immâ lüzûmiyyetün ke-kavlinâ "İn kâneti'ş-şemsü tâli'aten fe'n-nehâru mevcûden" ve immâ ittifâkiyyetün ke-kavlinâ "İn kâne'l-insânü nâtıkan fe'l-himârü nâhikun".[75]

Muttasıla ya lüzûmiyye veyâ ittifâkiyyedir. Çünkü muttasılanın mukaddem ve tâlîsi beyninde bir alâka-i mu'tebereden dolayı ittisâlin vukû'u veyâ adem-i vukû'uyla hükm olunursa lüzûmiyye olur.

Alâka-i mu'tebere illiyet ve tezâyüfdür. "İlliyyet" üç türlüdür: Mukaddemin tâlîye ve tâlînin mukaddeme illet olması ve her ikisinin illet-i vâhidenin ma'lûlü bulunmasıdır. "Ne vakit güneş doğarsa gündüz olur", "Ne vakit gündüz olursa güneş doğar", "Ne vakit gündüz olursa âlem ziyâdâr olur" kaziyyelerinin birincisinde mukaddem tâlîye, ikincisinde tâlî mukaddeme illetdir. Üçüncüsünde mukaddem ve tâlî, tulû'-ı şems illet-i vâhidesinin ma'lûlüdür.

Tezâyüf: Mukaddem ile tâlî bir hâl üzere olmakdır ki birini te'akkul ve tasavvur, âharını te'akkul ve tasavvura tevakkuf eder. "Bahâeddin Efendi, Necâtî Bey'in pederi ise Necâtî Bey Bahâeddin Efendi'nin oğlu olur" kaziyyesinde alâka tezâyüfdür.

Mukaddem ile tâlî beyninde bir alâka-i ma'lûme olmadığı hâlde ittifâkî, tesâdüfî olarak ittisâlin vukû'u ve adem-i vukû'uyla hükm olunursa kaziyye ittifâkî olur. "Her ne vakit elime kitâbı alsam uykum gelir", "Ne vakit Ayâsofya'ya gidersem Su'âd Efendi'yi görüyorum" kaziyyeleri ittifâkiyyedir.

Kaziyye-i ittifâkiyyede mukaddem ile tâlî illet-i vâhidenin ma'lûlü olur ise de bu illet hîn-i hükmde hâkim tarafından mülâhaza olunmaz.

Hamliyyelerin mahsûrâtı ve mesûrâtı mevzû'un efrâdı i'tibârı ile idi. Şartıyyelerin mahsûrâtı ise ezmân ve ahvâl i'tibâriyledir.

Hüküm mu'ayyen bir vakit üzerine olursa, şartiyye-i şahsiyye olur. "Bugün bana gelirsen sana ikrâm ederim", "Ya Fu'âd Bey gelecek veyâ bir haber gönderecekdir" kaziyye-i şartıyyeleri, şahsiyye olur.

---

[75] Sarıoğlu, s. 67. "Kesintisiz 'Eğer Güneş doğarsa gündüz olur' örneğinde olduğu gibi ya **gereklilik**, veya 'Eğer insan düşünen-konuşansa, eşe de anırandır' daki gibi **rastlantı** ifade eder."

Hüküm cemî‘-i ezmân üzerine olursa şartiyye-i külliyyedir. “Her ne vakit güneş doğarsa gündüz olur”, “Elbette ya güneş doğar yahut gece mevcuddur.” kaziyyeleri küllîdir.

Sûrı, muttasılada “küllemâ, mehmâ, metâ, haysü-mâ / her ne zaman”, munfasılada “dâ’imâ, elbette, ebeden / behemehâl”dir.

Hüküm ba‘zı ezmân üzerine olursa cüz’iyye olur. “Ba‘zen rüzgâr eserse yağmur yağar”, “Ba‘zen kerre aded ya ikiye inkisâmı kabûl eder veyâ beşe kâbil-i taksîmdir” kaziyyeleri şartıyye-i cüz’iyyedir. Sûrı “kad yekûn / ba‘zen”dir. Sâlibeleri de buna kıyâs oluna.

Külliyyet ve cüz’iyyet beyân olunmazsa mühmele olur. “Biri giderse diğeri gelir.” Alâmâtı “lev, izâ, in, immâ / şöyle olursa, böyle oldukda, ya böyle” kelimeleridir.

Kaziyye-i tabî‘iyye, şartiyye sûretinde bulunmaz.

On Altıncı Ders

Ve'l-munfasıletü immâ hakîkıyyetün ke-kavlinâ "İmmâ en yekûne'l-adedü zevcen ev ferden" ve hiye mâni'atü'l-cem'i ve'l-huluvvi ma'an, ve immâ mâni'atü'l-cem'i fakat ke-kavlinâ "Hâza'ş-şey'ü immâ haceran ev şeceran", ve immâ mâni'atü'l-huluvvi fakat ke-kavlinâ "Zeydun immâ en yekûne fi'l-bahri ve immâ en lâ yuğrika" ve kad tekûnü'l-mukasselâtü[munfasılaten] zâte eczâi sülüsihi ke-kavlinâ "el-Adedu immâ zâiden ev nâkısan ev müsâvin.[76]

Munfasıla yâ hakîkiyye, yâ mâni'atü'l-cem' veyâ mâni'atü'l-huluv olur.

Eğer iki cüz'înin ne ictimâ'ları ve ne de irtifâ'ları câ'iz olmazsa hakîkiyye olur. "Ya aded çift olur, yâhud tek olur" kaziyyesinde adedin hem çift ve hem tek olması ve asla çift ve tek olmaması câ'iz değildir. Bunun cüz'eyni beyninde sıdkan ve kizben münâfât bulunuyor.

Eğer cüz'eynin yalnız ictimâ'ları câ'iz olmayıb irtifâ'ları câiz olursa mâni'atü'l-cem' olur. "Şu şey ya hacer olur veya şecer olur" kaziyyesinde bir şey hem hacer ve hem şecer olamaz, fakat hacer ve şecer olmayıb insân, hayvân, su olabilir. Bunun cüz'eyni beyninde yalnız sıdkan münâfât vardır.

Eğer cüz'eynin yalnız irtifâ'ları câ'iz olmayıb ictimâ'ları câ'iz olursa mâniatü'l-huluv olur. "Zeyd ya denizde bulunur ya mağrûk olmaz" kaziyyesinde Zeyd'in denizde bulunması ile gark olmaması câiz ise de denizde bulunmakla beraber gark olmaması asla câ'iz değildir. Bu misâlde denizden maksûd mutlak-ı mâyi'âtdır ki su ve yağ ve sâ'ireye şâmil olur. "Bir şey ya lâ hacerdir veyâ lâ şecerdir" kaziyyesi mâni'atü'l-huluvdur. Bunun cüz'eyni beyninde yalnız kizben münâfât vardır.

Cüz'eyn beynindeki münâfâtdan maksûd cüz'eynin zât-ı vâhide üzerine sâdık olmasıdır. Yoksa vücûda adem-i ictimâ'ları değildir.

Munfasılanın bu aksâm-ı selâsesi hamliyye müreddedetü'l-mahmûl ile taksîmlerde de cârî olur.

---

[76] Sarıoğlu, s. 69. "**Kesintili** ise ya **gerçek** <kesintili>dir ve 'Sayı ya çifttir ya tektir{Sayı ya çift ya tek olur}' örneğinde olduğu üzere hem <iki şıkkı> *uzlaştırmayı* hem de (ikisini birden) *boşaçıkarmayı engeller*; veya 'Bu şey ya taştır ya ağaçtır' daki gibi yalnızca *uzlaştırmayı engeller*; yahut 'Zeyd ya denizdedir ya boğulmaz' örneğindeki gibi sadece <iki şıkkı da> *boşaçıkarmayı engeller*. Kesintili <önermeler> bazan 'Sayı ya artık, ya eksik ya da eşittir' de olduğu gibi çok şıklı da olabilir."

Bazı munfasılanın eczâsı ikiden ziyâde olur. Nitekim fenn-i hisâbda "Aded ya zâ'id veyâ nâkıs yâhûd tâm olur" denir. Bir adedin mecmû'-i küsûr-i tis'ası kendinden ziyâde olursa o aded zâid, nâkıs olursa nâkıs ve müsâvî olursa tâm denir. On iki zâid, dört nâkıs altı müsâvîdir.

Munfasıla da muttasıla gibi inâdiyye ve ittifâkiyye olur. Eğer mukaddem ile tâlînin nakîzi beyninde bir alâka yani illiyyetden dolayı infisâlin vukû'u veyâ adem-i vukû'u ile hükm olunursa "inâdiyye", mukaddem ile tâlîsinin nakîzi beyninde alâka yani illet bulunmayıb mücerred tesâdüfî olarak infisâlin vukû'u veyâ adem-i vukû'u ile hükm olunursa "ittifâkiyye" olur. Muttasılanın misâlleri tebdîl edilerek buna da misâl olabilir.

Teznib

Müveccehât

Bir kaziyyenin mahmûl ve mevzû'u ba'zı kuyûd ile tekayyüd ederse evvelâ kaziyyenin sıdkı, kayıdlarının dahî sıhhatine tevakkuf eder; kaydın kizbi, kaziyyenin de kizbini mûcibdir. Ez cümle "Lütfî Efendi'yi bugün Beyazıd Meydanı'nda gördüm" kaziyyesinde görülen Lütfî Efendi değilse yâhud Lütfî Efendi olub da bugün değilse ve yâhud bugün olub da Beyazıd Meydanı'nda değilse kaziyye sahîh ve sâdık olamaz.

Ba'zan nisbetde bir kayd ile tekayyüd olunur ve kaziyyenin sıdkı o kaydın sıdkına tevakkuf eder. O kayda da "cihet-i kaziyye" denir.

Cihet-i kaziyye inde'l-mütekaddimîn nisbet-i îcâbiyyenin hâl ü keyfiyyeti bulunur. Vücûb, imkân, imtinâ'a münhasır olur.

Zâtı vücûdunu iktizâ ederse "vâcib", zâtı ademini iktizâ ederse "mümteni'", zâtı vücûd ve ademini iktizâ etmezse "mümkin" denir. Bârî te'âlâ vâcib, şerik-i Bârî mümteni', insân mümkindir. Ateşin sıcak olması vâcib, soğuk olması mümteni', sönmesi mümkindir.

Vücûb, zâtî ve bi'l-gayr nâmlariyle ikiye inkısâm eder. Bir şey'in zarûrî olması zât-ı mevzû'dan neş'et ederse vücûb-i zâtî, etmezse vücûb-i bi'l-gayrdır. Allah te'alânın hayy ve âlim olması vücûb-ı zâtî ile, insânın nâtık ve yazarken kâtib olması vücûb-i bi'l-gayr ile vâcibdir.

İnde'l-müteahhirîn nisbet-i îcâbiyye ve selbiyyenin hâl ü keyfiyyeti olur. Kâbil-i ta‘dâd u hasr olamaz. Böyle ciheti olan kaziyyeye “müveccehe” derler.

Müveccehât on beş kaziyyedir ki sekizi basît, yedisi mürekkebdir. Bu risâlede onların zikr u beyânına lüzûm görülmez.

On Yedinci Ders

et-Tenâkuz. Ve hüve ihtilâfü'l-kaziyyeteyni bi'l-îcâbi ve's-selbi bi-haysü yaktezî li-zâtihi en tekûne ihdâhümâ sâdıkaten ve'l-uhrâ kâzibeten ke-kavlinâ "Zeydün kâtibun, Zeydün leyse bikâtibin". Ve lâ yetehakkaku zâlike illâ ba'de ittifâkihimâ fi'l-mevzû'i ve'l-mahmûli ve'z-zamâni ve'l-mekâni ve'l-izâfeti ve'l-kuvveti ve'l-fi'li ve'l-külli ve'l-cüz'i ve'ş-şarti. Ve nakîzü'l-mûcibeti'l-külliyyeti innemâ hüve's-sâlibetü'l-cüz'iyyetü ve nakîzü's-sâlibeti'l-külliyyeti innemâ hüve'l-mûcibetü'l-cüz'iyyetü ke-kavlinâ "Küllü insânin hayvânün" ve "Ba'zü'l-insâni leyse bi-hayvânin" ve "Lâ şey'e mine'l-insâni bi-hayvânin", "Ba'zü'l-insâni hayvânün".[77]

Ahkâm-ı kazâyâ ikidir: tenâkuz, aks. "Tenakuz", iki kaziyyenin îcâb ve selb ile öyle bir ihtilâfıdır ki, bu ihtilâf bizzât ol iki kaziyyeden birinin sıdkını ve diğerinin kizbini iktizâ eder. "Zeyd kâtibdir", "Zeyd katib değildir" kaziyyeleri birbirine mütenâkızdır. Vâsıta ve husûs maddesiyle olan ihtilâfa tenâkuz denilmez.

Tenâkuzda iki kaziyyenin mahkûmun aleyh ve bihi ile her kayd ü şartında ittihâd ü ittifâkı lâzımdır ve bunlardan birinde muhtelif olsa tenâkuz bulunmaz.

Kudemâ-i mantıkiyyîne göre bu ittihâd ve ittifâk sekiz mevki'de şartdır. Mevzû', mahmûl, zamân, mekân, izâfe, kuvve fi'l, küll cüz', şart. Bu sûretde "Amr kâimdir, Bekir kâim değildir", "Ali kâtibdir, Ali şâir değildir", "Osman kâim değildir, Osman kâimdir: Gündüz kâim değildir, gece kâimdir", "Bahâeddin okur, Bahâeddin okumaz: Evde okur, mektebde okumaz", "İsmâ'il babadır, İsmâ'il baba değildir: Sa'deddin'in babasıdır, Şerîf'in babası değildir", "Küpteki şarab müskirdir, küpteki şarab müskir değildir: Bi'l-kuvve meskûrdur, bi'l-fi'l müskir değildir", "Zencî siyâhdır, zencî siyâh değildir: Ba'zı mahalli siyâhdır, ba'zı mahalli siyâh değildir", "Rüzgâr insânı üşüdür, rüzgâr insânı üşüdmez: Soğuk olursa üşüdür, soğuk olmazsa üşüdmez" kaziyyeleri mütenâkız değildir.

Müte'ahhirîne göre yalnız mevzû' ile mahmûlde ittihâd lâzımdır, vahdât-i sâ'ire ikisinde mündericdir.

---

[77] Sarıoğlu, s. 69,71. "Çelişki, 'Zeyd yazıcıdır ve 'Zeyda yazıcı değildir' ifademizdeki gibi, özü gereği biri doğru diğeri yanlış olan iki önermenin olumluluk ve olumsuzluk açosondan farklı oluşudur. Ne var ki çeliki ancak bunların aynı konu, yüklem, zaman, mekan, izâfet, güç, fiil, parça, bütün, şartta birlikte bulunmaları sonucunda gerçekleşir. Tümel olumlunun çelişiği ancak tikel olumsuzdur. Sözgelimi: 'Her insan canlıdır', 'Bir kısım insan canlı değildir.' Tümel olumsuzun çelişiği ancak tikel olumludur. Meselâ: 'Hiçbir insan canlı değildir','Bir kısım insan canlıdır.'."

Muhakkikîn “Ancak nisbet-i hükmiyye - nisbet-i beyne beynenin ittihâdı lâzımdır. Nisbet-i hükmiyye muhtelif olursa kâffe-i kuyûd ve şart-ı muhtelif müttehid olursa bütün kaydlar ve şartlar müttehid olur” derler. Mu‘allim-i Sânî İmâm-ı Fârâbî bu mezhebi tercih eylemiştir.

Mezheb-i muhakkikîn pek muhtasar fakat şumûlü ekserdir. Çünkü tenâkuzda vahdât-i semâniyeden mâ‘adâ illet, âlet, mef‘ûl, mümeyyiz ve sâ’ire gibi birçok kaydların ittihâdına lüzûm görülür.

Bu şurût-ı tenâkuz-ı şahsiyyât, mahsûrâtda lâzımdır fakat mahsûrada bundan mâ‘adâ kemiyyetde de ihtilâf etmelidir. Kaziyyenin biri külliyye olursa diğeri cüz’iyye olur. Buna binâ’en mûcibe-i külliyyenin nakîzı sâlibe-i cüz’iyye, sâlibe-i külliyyenin nakîzı mûcibe-i cüz’iyye, mûcibe-i cüz’iyyenin nakîzı sâlibe-i külliyye, sâlibe-i cüz’iyyenin nakîzı mûcibe-i külliyyedir. Misâlleri metinde mezkûrdur.

Kemiyyetde ihtilâf mevzû‘un ihtilâfını mûcib olmâz ancak mevzû‘-ı zikrinin ihtilâfını iktizâ iderse de bu ihtilâf tenâkuza halel vermez.

Mühmele-i cüz’iyye kuvvesinde olmakla mühmele-i mûcibenin nakîzı sâlibe-i külliyye, mühmele-i sâlibenin nakîzı mûcibe-i külliyyedir.

On Sekizinci Ders

Fe'l-mahsurâtü lâ yetehakkaku et-tenâkuzu beynehumâ illâ ba‘de'l-ihtilâfihimâ fi'l-kemiyyeti. Li-enne'l-külliyyeteyni kad tekzibâni ke-kavlinâ “Küllü insânin kâtibun bi'l-fi‘li ve lâ şeye mine'l-insâni bi-kâtibin”. Ve'l-cüz’iyyeteyni kad tasdukâni ke-kavlinâ “Ba‘zü'l-insâni kâtibun, ba‘zü'l-insâni leyse kâtiben”. el-Aksu ve hüve en yesîra'l-mevzû‘u mahmûlen ve'l-mahmûlu mevzû‘an me‘a bekâ’i’s-selbi ve'l-îcâbi bi-hâlihi ve't-tasdîki ve't-tekzîbi bi-hâlihi.[78]

Mahsûrâtda kaziyyeteynin kemiyyetde de ihtilâfını ders-i sâbıkada zikr etmişdik. Bunu isbât makâmında musannif der ki: “Ba‘zen külliyyelerin ikisi de kâzib olur. Nitekim ‘Her insân bi'l-fiil kâtibdir, Hiçbir insân bi'l-fi‘l kâtib değildir.’ kaziyyeleri kâzibdir. Ve ba‘zen cüz’iyyelerin ikisi de sâdık olur. Meselâ ‘Ba‘zı insân kâtibdir, ba‘zı insân kâtib değildir’ kaziyyeleri sâdıkdır.”

İki mefhûm müfredin biri vücûdî ve diğeri ademî olmak hasebiyle ihtilâflarına da “tenâkuz” denir. “Şecer” ile “lâ şecer” gibi, bunların her ikisi bir şey’e sâdık olmaz. Bir şey hem şecer ve hem lâ şecer olamaz ve her ikisi bir mevcûddan mürtefi‘ olmazlar. Hangi mevcûd olursa olsun ya şecerdir veyâ lâ şecerdir. Fakat ma‘dûmdan her ikisi mürtefi‘ olabilir. Zira ma‘dûm ne şecerdir ve ne de lâ şecerdir.

Mutenâkız kaziyyeler, mevzû‘u mevcûd veyâ ma‘dûm olsun, bir mevzû‘da müctemi‘ ve bir mevzû‘dan mürtefi‘ olmaz.

Tenâkuz hamliyyelerde olduğu gibî şartıyyelerde dahi cereyân ider.

Ahkâm-ı kazâyânın ikincisi aksdır. Aks iki kısmdır: Aks-i müstevî ve aks-i nakîzdir.

“Aks-i müstevî”: Bir kaziyyenin îcâb ve selbi ve sıdk ve kizbi hâli üzre kalarak mevzû‘u mahmûl, mahmûlu mevzû‘ kılınmakdır. Yani asl-ı kaziyye mûcibe ise yine mûcibe, sâlibe ise yine sâlibe olmak, sâdık ise yine sâdık, kâzib ise yine kâzib kalmak üzere mevzû‘u mahmûl ve mahmûlu mevzû‘ kılınmakdır. Burâdaki mevzû‘dan maksûd mevzu‘-ı zikrîdir. Yoksa zât-ı mevzû‘ değildir.

[78] Sarıoğlu, s. 71. “Belirtililer (mahsûrât) arasında ise çelişki ancak bunların nicelik yani tümellik ve tikellik bakımından farklılığının sonucunda ortaya çıkar. Çünkü bazan iki tümel de yanlış olabilir; şu örnekte olduğu gibi: ‘Her insan {bi’l-fiil} yazıcıdır.’, ‘Hiçbir insan yazıcı değildir.’. Bazan iki tikel de doğru olabilir; meselâ; ‘Bir kısım insan yazıcıdır’, ‘Bir kısım insan yazıcı değildir.’. Döndürme, bir önermede nitelik yani olumluluk ve olumsuzluk, doğruluk ve yanlışlık [nasılsa]olduğu gibi bırakılarak konunun yükleme, yüklemin de konuya dönüştürülmesidir.”

Asl-ı kaziyye kâzib olduğu hâlde aks-i kaziyye her yerde kâzib olamaz. Buna binâ'en musannifin "et-tekzîb" lafzı ya hatâdır veyâ farz u takdîrîdir. Asl-ı kaziyyenin böyle tağyîri yine ba'zen bu tağyîr ile hâsıl olan kaziyyeye ve ba'zen nefs-i tebeddüle "aks" denir.

Aks-i nakîz: Bir kaziyyenin îcâb ve selbi ve sıdk ve kizbi alâ hâlihi kâlarak mevzû'un nakîzi mahmûl, mahmûlün nakîzi mevzû' kılınmakdır. Aks-i nakîzin ulûmda isti'mâli kalîldir.

Aks-i mûstevî ve nakîz hamliyyede ve muttasıle-i lüzûmiyyede cârî olur. İttifâkıyyede mukaddem ile tâlî beyninde lüzûm olmadığı cihetle aksinde bir fâ'ide me'mûl değildir. Munfasılada cüz'îlerin yekdiğerine nisbetle imtiyâzı olmadığından aksine i'tibâr yoktur.

On Dokuzuncu Ders

Ve'l-mûcibetü'l-külliyyetü lâ ten‘akisu külliyyeten iz yasduku kavlünâ “Küllü insânin hayvânun” ve lem yasduk “Küllü hayvânin insânun”, bel ten‘akisu cüz’iyyeten. Li-ennâ izâ kulnâ “Küllü insânin hayvânun” yasduku “Ba‘zu'l-hayvâni insânun”. Fe-innâ necidu şey’en mevsûfen bi'l-insâni ve'l-hayvâni fe-yekûnü'l-hayvânü insânen. Ve'l-mûcibetü'l-cüz’iyyetü eydan ten‘akisu cüz’iyyeten bi-hâzihi'l-hücceti. Ve’s-sâlibetü'l-külliyyetü ten‘akisü külliyyeten ve zâlike beyyinün fî nefsihî. Fe innehu izâ sadeka “Lâ şey’e mine'l-insâni bi-hacerin”, sadeka “La şey’e mine'l-haceri bi-insânin”. Ve’s-sâlibetü'l-cüz’iyyetü lâ akse lehâ lüzûmen li-ennehu yasduku kavlünâ “Ba‘zül-hayvâni leyse bi-insânin” ve lâ yasduku aksuhu.[79]

Mûcibe-i külliyye, mûcibe-i külliyyeye mün‘akis olmaz. Zira “Her insân hayvândır” kaziyyesi sâdık olur. Hâlbuki “Her hayvân insândır” kaziyyesi sâdık olmaz. Buna binâ’en mûcibe-i külliyyenin aksi mûcibe-i cüz’iyyedir. “Her insân hayvândır” kaziyyesinin aksi “Ba‘zı hayvân insândır” olur.

Aks-i kazâyâyı isbâtda üç tarîk vardır: iftirâz, halef, aks. Bunlardan yalnız iftirâz tarîkini musannif isbât itmişdir. O da şu yoldadır: Zât-ı mevzû‘ şey’-i mu‘ayyen farz olunub ona bir kere vasf-ı mahmûl bir kere de zât-ı mevzû‘ haml edilir. Şekl-i sâlise sûreti üzerine iki mukaddeme hâsıl ve matlûb sâbit olur. “Zeydün hayvânun, Zeydün insânun, Ba‘zu'l-hayvâni insânün.”

Mûcibe-i cüz’iyyenin aksi yine mûcibe-i cüz’iyyedir. “Ba‘zı hayvân insândır” kaziyyesinin aksi “Ba‘zı insân hayvândır” olur.

Sâlibe-i külliyyenin aksi sâlibe-i külliyyedir. “Lâ şey’e mine'l-insâni bi-hacerin” kaziyyesinin aksi “Lâ şey’e mine'l-haceri bi-insânin” olur.

Sâlibe-i cüz’iyyenin lüzûmen aksi yokdur. Her ne kadar ba‘zı mevâdda aksi sâdık olursa da ba‘zı mevâdda sâdık olmaz. “Ba‘zı hayvân insân değildir” kaziyyesi

[79] Sarıoğlu, s. 73. “**Tümel olumlu**, tümel olarak döndürülmez; çünkü ‘Her insan canlıdır’ ifadesi doğru olduğu halde ‘Her canlı insandır’ ifadesi doğru değildir; tersine o tikel olarak döndürülür; zira ‘Her insan canlıdır’ dediğimizde ‘Bir kısım canlı insandır’ ifademiz de doğru olur. Nitekim biz bir şeyi hem canlı hem de insan niteliğiyle tanıdığımız için bir kısım canlı insna olmuş olur. Bu gerekçeyle **tikel olumlu** da aynı şekilde bir tikel olarak döndürülür. Tümel olumsuz, **tümel olumsuz** olarak döndürülür ki bu kendiliğinden apaçıktır. Zira ‘Hiçbir insan taş değildir’ önermesi doğru olunca ‘’Hiçbir taş insan değildir” önermesi de doğru olur. Zorunlu olarak **tikel olumsuz**un döndürülmüşü yoktur; çünkü ‘Bir kısım canlı insan değildir’ önermesi doğru olduğu halde, döndürülmüşü doğru olmaz ki bu da: ‘Bir kısım insan canlı değildir’ ifademizdir.”

sâdık olduğu hâlde “Ba‘zı insân hayvân değildir” kaziyyesi sâdık olmaz. “Ba‘zı hacer insân değildir” kaziyyesi sâdık olduğu gibi “Ba‘zı insân hacer değildir” kaziyyesi de sâdık olur. Ehl-i mantıkın nazarı, külliyyâta munhasır olmakla husûs-ı mâddeye i‘tibâr etmezler.

Aks-i müstevîde sâlibelerin hükmü ne ise aks-i nakîzde mûcibelerin hükmü odur. Ve onda mûcibelerin hükmü ne ise bunda dahî sâlibelerin hükmü odur. Binâberîn mucibe-i külliyyenin aks-i nakîzi mûcibe-i külliyyedir. “Her insân hayvândır” kaziyyesinin aks-i nakîzi “Her lâ hayvân lâ insândır” olur. Mûcibe-i cüz’iyyenin lüzûmen aks-i nakîzi yoktur. Sâlibe-i külliyye ile sâlibe’i cüz’iyyenin aks-i nakîzleri sâlibe’i cüz’iyye olur.

Ahkâm-ı kazâyâdan olan telâzüm-ı şartiyyât musannif ve ekser-i şürrâh tarafından zikr u beyân edilmediğinden burada da ityânından sarf-ı nazar edilmiştir.

Aks ve tenâkuzun fâ’idesi asl-ı kaziyye ile sâbit olamayan bir şey’i aks-i kaziyye ve nakîz-ı kaziyye ile isbât etmekdir.

Yirminci Ders

el-Kıyâsu huve kavlun mü'ellefun min akvâlin, metâ sullimet lezime anhâ li-zâtihâ kavlun âhar.[80]

Bâb-ı Râbi' Kıyâs Beyânındadır

İnsân bir kaziyyeyi alâ vechi'l-iz'ân bilmek arzu ederse o kaziyyeye münâsib ve kendisine ma'lûm ve musaddak olan kaziyyeler bulub yekdiğeriyle terkîb ve tertîb ederek bir delîl yapar. Bi'l-farz sen deve kuşunu hiç görmediğin hâlde sahrâda onâ tesâdüf etsen taş, ağaç, hayvân ihtimâlleri hâtırına gelir. Bir müddet sonra onun yürüdüğünü görürsen kendi irâdesiyle gittiğini, kendi kendüye hareket eden cismin hayvân olduğunu anlarsın. Bu iki kaziyyeyi yekdiğeriyle tertîb edib bir delîl yapar ve onun hayvân olduğuna hükm eylersin.

Bundan anlaşılır ki delîl iki veyâ dahâ ziyâde kaziyyelerden mürekkeb bir fıkradır ki onun tasdîki diğer kaziyyenin tasdîkini müstelzim olur.

Delîlin müstelzim olduğu kaziyyeye "da'vâ", "matlûb", "netice" ve cüz'leri olan kaziyyeye "mukaddeme" denir.

Delîlin netîcesi mukaddemelerin ehassine tâbi'dir. Külliyye cüz'iyyeden, mûcibe sâlibeden eşrefdir. Külliyye ile cüz'iyyeden terekküb eden mukaddemeler cüz'iyyeyi, mûcibe ile sâlibeden mürekkeb olan mukaddemât sâlibeyi, yakîniyye ile zanniyyeden terekküb eden mukaddeme de zanniyyeyi netice verir.

Delîl küllî ve kat'î olarak bi'z-zât netice verirse "kıyâs", bi'z-zât netice vermeyib mukaddemât-ı ecnebiyye vâsıtasıyla neticeyi istilzâm ederse "kıyâs-ı müsâvât", küllî ve kat'î olarak netîceyi müstelzim olmazsa "emâre" nâmlarını alır.

"Kıyâs", "Bir takım kaziyyeden mürekkeb bir delîldir ki, her ne zaman o kaziyyeler teslîm olunsa ondan bi'z-zât kaziyye-i diğer lâzım gelir" diye ta'rîf edilir. "Nitekim her cisim müteğayyirdir" ve "Her müteğayyir hâdisdir" kaziyyeleri bir delîl ve bir kıyâsdır. Bu iki mukaddeme tasdîk ve teslîm olunduğu gibi "Her cisim hâdisdir" neticesini bi'z-zât istilzâm eder.

---

[80] Sarıoğlu, s. 75. "Kıyas, doğru oldukları kabul edildiğinde kendi özleri gereği başka bir önermeyi gerektiren önermelerden oluşan bir sözdür."

Netîce kıyâsın içinde münderic olur. Fakat mukaddemelerin her ikisinin ve yalnız birisinin ne aynı ve ne gayrı olamaz. Mukaddemelerin aynı olmak "kelâm-ı gayr-ı müfîd"i, gayrı olmak da "devr"i mucibdir.

Kıyâs-ı müsâvât iki kaziyyeden mürekkeb bir delîldir ki evvelki kaziyyenin mahmûlünün müte'allıkı ikinci kaziyyede mevzû' olur ve bir mukaddeme-i ecnebiyye vâsıtasıyla netîce verir. "b = d ve d = h" b= h'dir. Fakat bu istilzâm bir mukaddeme-i ecnebiyye vâsıtasıyladır. O mukaddeme de "Bir şey'in müsâvîsine müsâvî olan o şeye müsâvîdir" kaziyyesidir.

Bu mukaddeme-i ecnebiyye sâdık olmazsa matlûb hâsıl olmaz. "b nısf-ı d, d nısf-ı h" b nısf-ı h neticesi çıkmaz. Bunun mukaddeme-i ecnebiyyesi "Bir şey'in nısfının nısfı o şey'in nısfıdır" kaziyye-i kazibesidir. "İnsan cemâda mübâyindir. Cemâd hayvâna mübâyindir. İnsân hayvâna mübâyindir" neticesi kâzibdir.

Bunun mukaddeme-i ecnebiyyesi de "Bir şey'in mübâyînin mübâyini o şey'e mübâyindir" kaziyyesidir ki vâkıa mutâbık ve sâdık değildir.

Emâre zannı müfîddir, ilm-i yakîn hâsıl etmez. İstikrâ'-i nâkız ve temsîl bu kısımdan ma'dûddur.

İstikrâ'-i nâkız bir küllînin ekser-i cüz'iyyâtını tetebbu' ile bir hükm-i küllî üzerine istidlâldir. Ez cümle hayvânı teharrî ve tetebbu' ettiğimiz zamân görüyoruz ki insân, ât, hımâr vesair ma'lûmunuz olan hayvânların timsâhdan mâ'adâsı hâlet-i mazağda alt çenesini oynatıyor. Öyle ise "Timsâhdan mâ'adâ hayvânlar alt çenesini oynatıyor" diye hükmederiz. Fakat kâffe-i hayvânât görülüp de tahkîk edilmediğinden bu hüküm zannîdir.

İstikrâ' yalnız zann ifade eder. Mütekaddimîn-i hükemânın "Unsur-ı basit yâ nâr, yâ havâ, yâ su, yâ turâb" demeleri de istikrâ'-i nâkısdır ki âlet-i tahlîliyye sâyesinde bugün besâ'it yirmi misline iblağ olunmuşdur.

İstikrâ'-i tâm kıyâsda dâhil ve yakîni müfîddir.

Temsîl iki şey'in bir sebebde iştirâklerine binâ'en birinde bir hüküm bulunduğundan diğerinde o hükmü isbât eylemekdir. "Rakı harâmdır zira şarâb gibi müskirdir. Her sekr veren şey harâmdır. Öyle ise rakı da harâmdır" delîli temsîlîdir. Buna "fıkhen kıyâs" derler. Ehl-i mantık indinde yalnız zannı mûcib ve kıyâsın ta'rîfinden hâricdir.

Fakat illiyyeti mansûs olduğu zamân yakîni ifâde eder. İskârın hürmet-i şarâba illiyyeti mansûs değildir.

Kıyâsda mukaddemelerin sâdık ve makbûl olması şart değildir. Mukaddemâtı kâzib olana da "kıyâs" ıtlâk olunur. "Amr attır, her at sâhildir" mukaddemetini kıyâsda dâhildir.

Delîlin netîceyi istilzâm etmesinde Eşâ'ire, hükemâ, Mu'tezile, İmâm-ı Râzî ihtilâf etmişlerdir.

Eşâ'ireye göre bu lüzum, lüzûm-ı âdiyedir ki mukaddemeleri bilmenin akabinde netîceyi ma'rifet halk olunur. Bu halk âh [Allâh] te'âlâya vâcib değildir. Dilerse o ma'rifeti halk etmez. Âdet-i âh [Âdetullâh] böyle cârî olmuşdur.

Hükemâ "Bu lüzûm, lüzûm-ı i'dâdîdir ki mukaddemeleri bilmek netîceyi bilmeyi i'dâd ve tehyîe eder ve bu ilmi[Âlemi] halk etmek Bârî te'âlâya vâcibdir. Feyz, i'dâd ile meşrûtdur. Adem-i halk buhlü mûcibdir. Feyyâz-ı mutlakta ise buhl yoktur" derler.

Mu'tezile "Bu lüzûm, lüzûm-ı tevlîdîdir ki mukaddemeleri bilmek netîceyi bilmeyi tevlîd ve î'câb eder. Tertîb-i mukaddemât bi'l-mübâşere, netîce ise bi'l-vâsıta müstedillin fi'lidir. Hak teâlânın halkta dahli yoktur" diye zu'm ederler.

İmâm-ı Fahreddîn Râzî cümlesine muhâlefet ederek lüzûmun, lüzûm-ı aklî olmasına zâhib olmuş ve "Mukaddemelere te'alluk eden ilimden netîce-i ilmin infikâk etmesi nefsü'l-emrde muhâldir" diyerek ayrıca bir mezheb ihtirâ' eylemişdir. İmâm-ı Râzî lüzûmun emr-i i'tibârî, Eşâ'ire ise emr-i kat'î olmasına zehâb eylemişlerdir. Hâlbuki bi'l-ittifâk umûr-ı i'tibâriyye Vâcib-i te'âlâya müstenid değildir.

Yirmi Birinci Ders

Ve hüve immâ iktirâniyyün ke-kavlinâ "Küllü cismin müellefün ve küllü müellefin muhdesün, fe-küllü cismin muhdesün". Ve immâ istisnâiyyün ke-kavlinâ "İn kâneti'ş-şemsü tâli'aten fe'n-nehâru mevcûdün". Lakinne'n-nehâra leyse bi-mevcûdin fe'ş-şemsü leyset bi-tâli'atin ve'l-mükerrerü beyne mukaddemeteyi'l-kıyâsi yüsemmâ "hadden evsata" ve mevzu'u'l-matlûbi yüsemmâ "hadden esğara" ve mahmûlihî yüsemmâ "hadden ekbera". Ve'l-mukaddemetü'lletî fîhâ el-esğaru tüsemmâ "suğrâ" ve'l-mukaddemetü'lleti fîhâ el-ekberu tüsemmâ "kübrâ" ve hey'etü't-te'lîfi mine's-suğrâ ve'l-kübrâ tüsemmâ "şeklen".[81]

Kıyâs bi-hasebi's-sûre iki kısma taksîm olunur. Şöyle ki: Netîce kıyâsda yalnız mâddeten münderic olup hey'et-i mecmû'asıyla münderic olmazsa "kıyâs-ı iktirânî", eğer netîcenin aynı veyâ nakîzi kıyâsda hem mâddeten ve hem sûreten münderic olursa "kıyâs-ı istisnâ'î" denir: "Her cisim hâdisdir, zira her cisim mürekkebdir. Her mürekkeb de hâdisdir. Öyle ise her cisim hâdisdir" kıyâs-ı iktirânî, "Güneş doğmamıştır. Zira her zamân güneş doğsa gündüz mevcûddur. Lakin gündüz mevcûd değildir. Öyle ise güneş doğmamışdır" istisnâ'î olur.

Netîcenin aynı kıyâsda münderic ise "istisnâ'î-i müstakîm", nakîzi münderic ise "istisnâ'î-i gayr-ı müstakîm" denilir.

Kıyâs-ı istisnâ'î iki mukaddemeden mürekkebdir: Evvelkisine dâimâ kaziyye-i şartıyye olduğundan "mukaddeme-i şartıyye", ikincisine de "mukaddeme-i istisnâ'iyye" derler.

Mukaddeme-i istisnâ'iyyede mukaddemin aynı bulunursa ona "vâzı'a", tâlînin nakîzi bulunursa "râfi'a" denir.

Kıyâs-ı istisnâ'iyyede netîce mukaddeme-i şartıyyenin cüz'üne müsâvîdir. Cüz'ü ise külle muğâyir olmakla netîce mukaddeme-i şartıyyede mezkûr değildir.

Netîce, hükmü müştemil ve sıdk ve kizbe muhtemeldir bir kaziyyedir. Mukaddeme-i şartıyyede mukaddem ile tâlî ayrı ayrı birer kaziyye değildir, hükmü

[81] Sarıoğlu, s. 75. "Bu da 'Her cisim birleşiktir.', 'Her birleşik yaratılmıştır.', 'O halde her cisim yaratılmıştır.' Örneğindeki gibi ya **iktirânî** (bağlantılı); veya 'Eğer Güneş doğarsa gündüz olur', 'Fakat gündüz olmamıştır.', 'O halde Güneş doğmamıştır.' Örneğinde olduğu üzere **istisnâî**dir (istisnalı). Kıyasın iki öncülünde de tekrarlanana **orta terim**, sonucun konusuna **küçük terim**, yüklemine ise **büyük terim** adı verilir. Küçük terimin yer aldığı önermeye **küçük öncül** (suğra), büyük terimin bulunduğu önermeye **büyük öncül** (kübrâ), küçük ve büyük öncülden oluşan bütüne ise **şekil** (figür) denir."

gayr-ı müştemildir. Buna binâ'en kıyâs-ı istisnâiyyede netîcenin hakîkaten aynı kıyâsda münderic olamaz.

Kıyâs-ı iktirâniyyede matlûbun mevzû'una "hadd-i esğar", mahmûlune "hadd-i ekber", kıyâsın iki mukaddemeleri beyninde tekerrür eden cüz'i müştereke "hadd-i evsat", hadd-i esğarın bulunduğu mukaddemeye "suğrâ", ekberin bulunduğu mukaddemeye "kübrâ" ve bu iki mukaddemenin hey'et-i terekkübiyesine "şekl" derler. Bâlâdaki misâlde "Her cism hâdisdir" da'vâ, "cism" hadd-i esğar, "hâdis" hadd-i ekber, "mürekkeb" hadd-i evsat, "Her cisim mürekkebdir" suğrâ, "Her mürekkeb hadisdir" kübrâ, "Öyle ise her cism hâdisdir" netîcedir.

Hadd-i evsatın fâidesi, matlûbun mahmûlünü sübûtu gayr-ı ma'lûm olan mevzû'una isbât etmekdir. Matlûba îsâl eden yalnız hadd-i evsatdır.

"Şekil" ulûm-ı riyâziyyede nihâyet-i vâhide veyâ nihâyet-i ihâtasından hâsıl olan bir hey'etdir.

Mevzû' bi'z-zât maksûd olmakla mahmûlden, suğrâ kübrâdan eşrefdir.

İhtar

Netîce matlûbun yâ aynı, yâ müsâvîsi yâ ondan mutlakan ehass olursa delîl matlûbu istilzâm eder vech üzere sevk olmuş olur. Buna fenn-i âdâb-ı mübâhasede "Delîlin takrîbi tâmdır" denir. Meselâ "Ba'zı hayvân nâtıkdır" da'vâsını isbât için "Zira ba'zı hayvân insândır ve her insân nâtıktır. Öyle ise ba'zı hayvân nâtıkdır" dense netîce matlûbun aynı olur.

Yine bu da'vâyı isbât için "Zîra her nâtık müteharrik bi'l-irâdedir ve her müteharrik bi'l-idâde [irâde] hayvândır. Öyle ise her nâtık hayvândır" denilirse bu kıyâsda netîce "Ba'zı hayvân nâtıkdır" kaziyyesine müsteviyen aks edilir. Aks-i müstevî ise asl-ı kaziyyeye müsâvî olmakla neticede matlûba müsâvî olur.

Ve yine bu da'vâyı isbât için "Zira ba'zı hayvân insân-ı esveddir ve her insân-ı esved zencîdir. Öyle ise ba'zı hayvân zencîdir" denilecek olursa netice da'vâdan mutlakâ ehass olur. Ehass ise e'amm-ı müstelzimdir.

Netice mutlakan veyâ min vech e'amm olursa delîlin takrîbi tâm olamaz. Nitekim "Şu karaltı insândır" da'vâsını isbât makâmında îrâd olunan "Şu karaltı

müteharrik bi'l-iradedir ve her müteharrik bi'l-irade hayvândır" kıyâsıyla karanlıkda görünen cismin insân olduğunu isbât için serd edilen "Bu cisim karanlıkda görünür ve her karanlıkda görünen şey beyâzdır" kıyâsında netice matlûbu müstelzim olamaz.
Netice matlûba mübâyin olursa takrîbin tâm olması mütesavver değildir.

Yirmi İkinci Ders

Vel-eşkâlü erba‘atün li-enne hadde'l-evsati in kâne mahmûlen fi's-siğari ve mevzû‘an fi'l-kiberi fe hüve'ş-şeklü'l-evveli ve in kâne bi'l-aksi fe-hüve'r-râbi‘u ve in kâne mevzû‘an fîhimâ fe-hüve's-sâlisü ve in kâne mahmûlen fîhimâ fe hüve's-sânî. Fe-hâzihî hiye'l-eşkâlü'l-erba‘atü'l-mezkûreti fi'l-mantıki. Ve'ş-şeklü'r-râbi‘u minhâ ba‘îdün ani't-tab‘i cidden. Ve'llezî lehû aklün selîmün ve tab‘ün müstakîmün lâ yehtâcu ilâ reddi's-sânî ila'l-evveli. Ve immâ yenticu's-sânî inde ihtilâfi mukaddemieteyhi bi'l-îcâbi ve's-selbi.[82]

Eşkâl dörttür. Zira hadd-i evsat suğrada mahmûl, kübrâda mevzû‘ olursa “şekl-i evvel”, her ikisinde mahmûl olursa “sânî”, ikisinde de mevzû‘ olursa “sâlis”, suğrâda mevzû‘ kübrâda mahmûl olursa “râbi‘”dir. “Âlim müteğayyirdir ve her müteğayyir hâdistir” evvelden, “Her insân hayvândır ve hiçbir taş hayvân değildir. Öyle ise hiçbir insân taş değildir” sânîden, “Her insân hayvândır ve her insân nâtıkdır. Öyle ise ba‘zı hayvân nâtıktır” sâlisden, “Her insân hayvândır, her nâtık insândır. Öyle ise ba‘zı hayvân nâtıktır” râbi‘den bir kıyâsdır.

Şekl-i evvelin şartı, suğrâ mûcibe, kübrâ külliyye olmakdır. Sânîde iki mukaddemeden birisinin mûcibe, diğerinin sâlibe, kübrâsının her hâlde külliyye olması şartdır. Sâlisdeki şart suğrâ mûcibe ve iki mukaddimeden biri behemehâl külliyye olmakdır. Râbi‘de ya suğrâsının külliyye olmasıyla berâber iki mukaddemesinin dahî mûcibe olması yâhud mukaddemesinden birinin küliyye olmasıyla berâber birinin mûcibe, diğerinin sâlibe olarak bulunması ile meşrûtdur. Bu şartlara ri‘âyet olunmadığı takdîrde akîm olup mutarriden netîce vermez.

Kaziyye-i şahsiyye külliyye hükmünde olmağla şekl-i evvelde kübrâ olabilir.

“Şu zât Kadrî Efendi’dir. Kadrî Efendi kâtib-i mâhirdir. Öyle ise şu zât kâtib-i mâhirdir.” demek sahîh olur.

Şekl-i râbi‘ şekl-i evvele taban tabana zıd olmakla tabî‘atden ba‘îddir. Kendisinden matlûb gâyet güç istihsâl olunur.

---

[82] Sarıoğlu, s. 77. “<Kıyas> şekilleri dörttür: *Orta terim* küçük öncülde *yüklem*, büyük öncülde *konu* olursa **birinci şekil**, tersi olursa **dördüncü şekil**, her ikisinde de *konu* olursa **üçüncü şekil**, her ikisinde *yüklem* olursa **dördüncü[ikinci] şekildir**. Mantıkta anlatılan dört şekil işte bunlardır. Bunlardan **dördüncü şekil** gerçekten insanın yapısına aykırıdır. Her ne kadar **ikinci şekil** ancak öncülleri olumluluk ve olumsuzluk bakımından farklı olduğunda sonuç verse de, selîm akla ve dosdoğru tabiata sahip olanların ikinciyi birinciye döndürmesi gerekmez.”

Şekl-i evvelin intâcı zâhir, eşkâl-i sâ'irenin intâcı hafîdir. Fakat akl-ı selîm, tab'-ı müstakîm sâhibi evvele redd etmeksizin sânîden netîce istihsâl eyler. Sânîyi evvele redd etmek için ancak kübrâsını, sâlisi redd etmek için de yalnız suğrâsını müsteviyen aks eylemek lâzımdır. Şekl-i râbi' aks-i tertîb ile evvele redd olunabilir.

Calinus, Fârâbî, İbn-i Sînâ, Gazzâlî şekl-i râbi'i ıskât etmişler ve eşkâli üçe tenzîl eylemişler ve yalnız İmâm-ı Râzî ve sâir müteahhirîn şekl-i râbi'i add u i'tibâra almışlardır.

Kur'ân-ı Kerîm, furkân-ı mü[b]înde râbi'den mâ'adâ eşkâl-i selâse vardır. Kâle ah [Allâhu] te'âlâ: "Fe-innehû ye'tî bi'ş-şemsi mine'l-meşrıki fe'ti bihâ mine'l-mağribi." Yani "Ente lâ takdiru en te'tiye bi'ş-şemsi mine'l-mağribi. Ve küllü men lâ yakdiru en ye'tiye bi'ş-şemsi mine'l-mağribi fe-leyse bi-rabbin" şekl-i evvelden, "Fe-lemmâ cenne aleyhi'l-leyle ra'â kevkeben kâle 'Hâzâ rabbî'. Fe-lemmâ efele kâle 'Lâ uhibbu'l-âfilîn'". Ey "Hâzâ'l-kevkebü âfilün ve leyse rabbî bi-âfilin", yünticu "Hâzâ'l-kevkebu leyse bi-rabbî" sâniden, "Kul men enzele'l-kitabe'llezî câ'e bihî Musâ nûran ve hüden li'n-nâsi. Yani "Mûsa aleyhisselâm beşerun" ve "Musa aleyhisselam ünzile aleyhi'l-kitâb", yünticu "Beşerun ünzile aleyhi'l-kitâbi ve hiye mühmeletün fi kuvveti'l-cüz'iyyeti ey ba'zu'l-beşeri ünzile aleyhi'l-kitabi" sâliseden birer kıyâstır.

Hadd-i evsat eğer suğrâda mevzû' veyâ mahmûl olursa kıyâs müte'ârif olur. Şimdiye kadar irâde olunân emsâle kıyâs müte'ârif kısmındandır.

Hadd-i evsat suğrâda mevzû' veyâ mahmûlün müte'allikâtından olursa kıyâs gayr-i müte'ârif olur. "Emîn Efendi, Mahmûd Efendi'nin mahdûmudur. Mahmûd Efendi bir şâ'ir-i âteş-zebândır. Öyle ise Emîn Efendi bir şâ'ir-i âteş-zebânın oğludur" delili kıyâs-ı gayr-i müte'ârife misâl olur.

Kıyâs-ı gayr-ı müte'ârif bi'z-zât neticeyi müstelzimdir ve bunda da eşkâl-i erba'a bulunabilir.

Yirmi Üçüncü Ders

Ve'ş-şeklü'l-evvelü hüve'llezî ce'ale mi'yâren li'l-ulûmi fe-nûridühû hâhünâ li-yec'ale düstûran ve yestenticü minhu'l-matlûbe. Ve durûbuhü'l-münticete erbe'atün: el-Evvelü ke-kavlinâ "Küllü cismin müellefün ve küllü müellefin muhdesün. Fe-küllü cismin muhdesün". Ve's-sâni ke-kavlinâ "Küllü cismin müellefün ve lâ şey'e mine'l-müellefi bi-kadîmin. Fe-lâ şey'e mine'l-cismi bi-kadîmin". Ve's-sâlisü ke-kavlinâ "Ba'zu'l-cismi müellefün ve küllü müellefin hâdisün. Fe-ba'zu'l-cismi hâdisün". Ve'r-râbi'u ke-kavlinâ "Ba'zu'l-cismi müellefin ve lâ şey'e mine'l-müellefi bi-kadîmin. Fe-ba'zu'l-cismi leyse bi-kadîmin".[83]

Şekl-i evvel asıl ve mi'yaru'l-ulûm ve kesirü'l-isti'mâldir. Bunda evvel emirde mevzû' tasavvur sonra ona bir vâsıta ve hadd-i evsât ile o vâsıtaya mahmûl olarak hükm olunur ve bu iki hükümden mahmûl ile mevzû'a hükm lâzım gelir.

Ma'lûmdur ki mahmûl ekseriyâ mevzû'dan e'ammdır. Bu cihetle bir mefhûmun bir mevzû'a mahmûl olması mevzû'a şumûlü ve mevzû'un mahmûlde indirâcı demektir.

Zihin ise meşmûlden şâmile suhûletle intikâl eyler. Bu tarîkle hadd-i esğarı hadd-i evsata, hadd-i evsatı hadd-i ekbere derc ettikten sonra hadd-i evsatı tayy ederek neticeye destres olur. İşte bu tertîb nizâm-ı tabî'î üzeredir. Tabî'at-ı beşer bunun üzerine mecbûl ve mahlûkdur.

Şekl-i evvel metâlib-i erba'ayı, sânî sâlibeleri, sâlis cüz'iyyeleri, râbi' salibe-i külliyye ile cüz'iyyeleri intâc eyler. Eşref-i mahsûrât olan mûcibe-i külliyye yalnız şekl-i evvelden istintâc olunur.

Şekl-i evvelin envâ'-i münticesi dörtdür. Darb-ı evvelde suğrâ mûcibe-i külliyye, kübrâ mûcibe-i külliyye, netice mûcibe-i külliyye olur. Sânîde suğrâ mûcibe-i külliyye, kübrâ sâlibe-i külliyye, netice sâlibe-i külliyye olur. Sâliste suğrâ mûcibe-i

[83] Sarıoğlu, s. 77. "**Birinci şekle** gelince, o *bilginin ölçütü* olarak kabul edilmiştir. Biz burada, bilginin ölçütükılındığı ve ondan sonıç alındığı için birinci şekli anlatacağız. Onun sonuç vermesinin şartı, *küçük öncül*ün *olumlu*, *büyük öncül*ün ise *tümel* olmasıdır. Birinci şeklin sonuç veren **kalıpları** (durûb) dörttür: Birinci kalıp: 'Her cisim birleşiktir.', 'Her birleşik yaratılmıştır.', 'O halde her cisim yaratılmıştır.'. İkinci kalıp: 'Her ciism birleşiktir', 'Hiçbir birleşik öncesiz değildir.', 'O halde hiçbir cisim öncesiz değildir.'. Üçüncü kalıp: 'Bir kısım cisim birleşiktir.', 'Her birleşik yaratılmıştır.', 'O halde bir kısım cisim yaratılmıştır.' Dördüncü kalıp: 'Bir kısım cisim birleşiktir.', 'Hiçbir birleşik öncesiz değildir.', 'O halde bir kısım cisim öncesiz değildir.'."

cüz'iyye, kübrâ mûcibe-i külliyye, netice sâlibe-i cüz'iyye olur. Misâlleri metn-i kitâbda mezkûrdur.

Eşkâl-i erba'ayı tâlibin suhûletle zabtı için bir takım işarât vaz' olunmuşdur. "mim" mûcibe-i külliyyeye, "sin" sâlibe-i külliyyeye, "cim" mûcibe-i cüz'iyyeye, "ze" sâlibe-i cüz'iyyeye, "mimmimmim" darb-ı evvele, "mimsinsin" darb-ı sânîye, "cimmimcim" darb-ı sâlise, "cimsinze" darb-ı râbi'a müsâvî i'tibâr olunur.

Şekl-i evvelin darbı aklen on altı olmak lâzım gelirse de külliyyet-i kübrâ ile îcâb-i suğrâ şartları ancak dört nev'i ibkâ eylemişdir.

Şekl-i sânînin müntec olan darbları da dörtdür. Evvel "mimsinsin", sânî "sinmimsin", sâlis "cimsinze", râbi' "zemimze"dir.

Şekl-i sâlisin müntec olan aksâmı altıdır. Evvel "mimmimcim", sânî "mimsinze", sâlis "cimmimcim", râbi' "cimsinze", hâmis "mimcimcim", sâdis "mimzeze"dir.

Şekl-i râbi'in durûb-ı müntecesi sekizdir. Evvel "mimmimcim", sânî "mimcimcim", sâlis "sinmimsin", râbi' "mimsinze", hâmis "cimsinze", sâdis "zemimze", sâbi' "mimzeze", sâmin "sincimze"dir.

Müveccehâtın yekdiğeriyle terekkübünden hâsıl olan kıyâslara "muhtelitât" denir.

İki mukaddemeden terekküb edene "kıyâs-ı basît", ikiden ziyade mukaddemeden terekküb edene "kıyâs-ı mürekkeb" denir.

"Nebbâş gizlice malı ahz eder. Gizlice malı alan sâriktir. Sârikin elleri kat' edilir. Öyle ise nebbâşın elleri kat' edilir", kıyâs-ı mürekkebdir.

Kıyâs-ı mürekkeb "mevsûlü'n-netâyic", "mefsûlü'n-netâyic" nâmlarıyla ikiye münkasimdir. Kıyâs-ı basîtin netîcesi tasrîh olunarak kendisine vasl ile diğer bir kıyâs-ı basît hâsıl olmak için başka bir mukaddemeye zamm olunursa "mevsûlü'n-netâyic", şayed besâitin bazılarından netîcesi fasl olunursa "mefsûlü'n-netâyic" denir. Mesela "Şu karaltı cismdir" da'vasını isbât için "Zîra şu karaltı insândır ve her insân hayvandır ve her hayvan cisimdir. Öyle ise şu karaltı cismdir" denirse "mefsûlü'n-netâyic" ve "Zîra şu karaltı insândır ve her insân hayvandır ve her hayvan cisimdir. Öyle ise şu karaltı hayvandır" dedikden sonra "Şu karaltı hayvandır ve her hayvan cisimdir. Öyle ise şu karaltı cisimdir" denirse "mevsûlü'n-netâyic" olur.

Yirmi Dördüncü Ders

Ve'l-iktirâniyyü immâ mürekkebün min hamliyyeteyni kemâ merra ve immâ min muttasılateyni ke-kavlinâ "İn kâneti'ş-şemsü tâli'aten fe'n-nehâru mevcûdün. Ve küllemâ kâne'n-nehâru mevcûden fe'l-arzu muzîetün". Yünticü "İn kâneti'ş-şemsü tâli'aten fe'l-arzu muzîetün". Ve immâ min munfasılateyni ke-kavlinâ "Küllü adedin fe-hüve immâ zevcün ev ferdün ve küllü zevcin immâ zevcü'z-zevci ev zevcü'l-ferdi". Yünticü "Küllü adedin immâ ferdün ev zevcü'z-zevci ev zevcün inferade". Ve immâ min hamliyyetin ve muttasılatin ke-kavlinâ "Küllemâ kâne hâzâ insânen fe-hüve hayvânün ve küllü hayvânin cismün". Yünticü "Küllemâ kâne hâza insânen fe-hüve cismün". Ve immâ min hamliyyetin ve munfasılatin ke-kavlinâ "Küllü adedin immâ zevcün ev ferdün ve küllü zevcin fe-hüve münkasimün bi-mütesâviyeyni". Yünticü "Küllü adedin fe-hüve immâ ferdün ev münkasimün bi-mütesâviyeyni". Ve immâ min muttasılatin ve munfasılatin ke-kavlinâ "Küllemâ kâne hâzâ insânen fe-hüve hayvânün ve küllü hayvânin immâ ebyadu ev esvedü". Yünticü "Küllemâ kâne hâzâ insânen fe-hüve immâ ebyadu ev esvedü".[84]

İktirânî bi-hasebi't-terkîb altı kısımdır. (1) İki hamliyyeden terekküb eder, buna "iktirânî-i hamlî" denir. (2) İki muttasıladan terekküb eder. (3) İki munfasıladan mürekkeb olur. Bunda mukaddimelerinin her birinin mûcibe olması ve yalnız birisinin külliyye olarak bulunması ve her ikisinin ya hakîkiyye veyâ mâni'ati'l-hulüv olmaları şartdır. (4) Hamliyye ile muttasıladan mürekkeb olur. (5) Hamliyye ile munfasıladan terkîb olunur.

Bu kısımda eğer hamliyyenin adedi eczâ-i munfasılanın adedine göre olduğu hâlde hamliyyelerin mahmûlleri müte'addid olursa kaziyye-i hamliyyeyi müntic olur. İşte buna "kıyâs-ı mukassem" denir. Bunda munfasılanın mûcibe-i külliyye olmasıyla beraber hakîkiyye veyâ mâni'ati'l-hulüv olması şartdır.

---

[84] Sarıoğlu, s. 79. "İktirânî kıyas ya –yukarıda geçtiği gibi- iki **yüklemli** <önerme>den; veya iki **kesintisiz**den oluşur: 'Eğer Güneş doğarsa gündüz olur.', 'Gündüz olunca yeryüzü aydınlanır.', 'Eğer Güneş doğarsa yeryüzü aydınlanır.' Veya iki **kesintili**den oluşur: 'Her sayı ya çift ya tektir.', 'Her sayı ya çifti, ya tekin çiftidir.', 'Her sayı ya tektir, ya çiftin çifti veya tekin çiftidir.'. Ya da bir **yüklemli** ile bir **kesintisiz**den oluşur: 'Bu (şey) insan ise o canlıdır.', 'Her canlı insandır', 'Bu (şey) insan olduğuna göre o cisimdir.'. Yahut bir **yüklemli** ile bir **kesintili**den oluşur: 'Her sayı ya çifttir ya tektir.', 'Her çift sayı iki eşit parçaya bölünür.', 'Her sayı ya tektir ya da iki eşit parçaya bölünür.'. Yahut da bir **kesintisiz** ve bir **kesintili**den oluşur: 'bu (şey) insan ise o canlıdır.', 'Her canlı ya beyazdır ya siyahtır.', 'Bu (şey) insan ise o ya beyazdır ya siyahtır.'. "

Ez cümle “Mevâlîd ya ma‘den, ya nebât ya hayvân olur. Ma‘den ise mürekkebdir. Nebât da mürekkebdir. Hayvân da mürekkebdir. Öyle ise mevâlîd mürekkebdir” bir kıyâs-ı mukassemdir. Ebu'l-Feth ve'l-Meğâzî Sultan Muhammed Han hazretlerinin Varna Muharebesi hengâmında peder-i ulviyyet eserlerine hitâben îrâd eylediği kavl-i meşhûru da bir kıyâs-ı mukassemdir.

Kıyâs-ı mukassem mefsûlü'n-netâyic kabilindendir. İstikrâ-i tâm da kıyâs-ı mukassemin bir kısmıdır.

Kıyâs-ı mukassem tarzında tertîb edilen edille gâyet müessir olmakla şurûtuna muvâfık sûretde tertîb olunursa hasım hiçbir girizgâh bulamaz. İstikrâ-i tâm nâdir bulunur: “Fi‘l-i beşer ya hayr veyâ şer veyâ mübahdır”, “Mevâlîd ya ma‘den ya nebât ya hayvândır” misâlleri istikrâ-i tâmdır.

Hamliyyelerin mahmûlleri muhtelif olursa netîce munfasıla olur. Ânifen zikr olunan kıyâsın kübrâsında “Ma‘den ise cemâddır, nebât da nâmîdir, hayvân da hassâsdır” denirse “Mevâlîd ya cemâd, ya nâmî ya hassâs olur.” netîcesi istihsâl olunur.

Hamliyyenin adedi eczâ-i munfasılanın adedinden az olursa yine munfasılayı müntic olur. Sâbıku'l-beyân kıyâsın kübrâsında “Hayvân ise hassâsdır” denilirse “Mevâlîd ya ma‘den, ya nebât ya hassâs olur” diye netîce verir. (6) Muttasıla ile munfasıladan terkîb olunur. Bunun neticesi bazen muttasıla ve bazen munfasıla olur. Kıyâs-ı iktirânînin aksâm-ı şartıyyesinde de eşkâl-i erba‘a cereyân eder.

Yirmi Beşinci Ders

Ve emma el-kıyâsu'l-istisnâ'iyyü fe'ş-şartiyyetü'l-mevzû'atü izâ kânet muttasılaten. Fe-istisnâ'ü ayni'l-mukaddemi yünticü ayne't-tâlî ke-kavlinâ "İn kâne hâzâ insânen fe-hüve hayvânün, lakinnehû insânün fe-hüve hayvânün". Ve istisnâ'ü nakîzi't-tâlî yünticü nakîze'l-mukaddem ke-kavlinâ "İn kâne hâzâ insânen fe-hüve hayvânün, lakinnehû leyse bi-hayvânin fe-lâ yekûnü insânen". Ve in kânet munfasılaten fe-istisnâ'ü ayni ehadi'l-cüz'eyni yünticü nakîze'l-âhari ve istisnâ'ü nakîzi ehadihimâ yünticü ayne'l-âhari.[85]

Kıyâs-ı istisnâiyyede mukaddime-i şartıyyenin mûcibe, mukaddimeteynden birinin külliyye, muttasıla ise lüzûmiyye, munfasıla ise inâdiyye olması şartdır. Mûcibe külliyye olmadığı sûretde mutarriden netîce vermez. Kazâyâ-yı ittifâkiyyede aslâ istilzâm yokdur.

Külliyye yerine şahsiyye olabilir.

Mukaddime-i şartiyye muttasıla ise mukaddemin aynını istisnâ', tâlînin aynını; ve tâlînin nakîzini istisnâ' mukaddemin nakîzini netîce verir. Ammâ mukaddemin nakîzini istisnâ' tâlînin nakîzini, ve tâlînin aynını istisnâ' mukaddemin aynını netîce vermez. Çünkü muttasıla-i lüzûmiyyenin mukaddemi melzûm, tâlîsi lâzımdır. Lâzım melzûmdan e'ammdır. Bu halde ehassın/mukaddemin bulunması e'ammın/tâlînin bulunmasını ve e'ammın/tâlînin bulunması ehassın/mukaddemin bulunmasını iktizâ eder.

Fakat e'ammın bulunması ehassın bulunmasını ve ehassın bulunması e'ammın bulunmasını îcâb etmez. Yalnız "İn kaneti'ş-şemsü tâli'aten fe'n-nehâru mevcûdün" kaziyyesi gibi tâlînin mukaddeme müsâvî olduğu yerlerde her birerlerinin aynını ve nakîzini istisnâ' diğerlerinin aynını ve nakîzini intâc ederse de bu hâl husûs-ı mâddeye mebnî olub suret-i kıyâsdan münba'is değildir. Ehl-i mantık indinde yalnız istilzâm-ı küllî ve ıttırâdı mu'teberdir.

[85] Sarıoğlu, s. 83. "İstisnâlı kıyasa gelince, onda yeralan şartlı <önerme> **kesintisiz** olursa öncülün istisnâ edilmesi sonuçta **tâlînin kendisi**ni verir: 'Eğer bu insan ise o canlıdır.', 'Fakat o insandır; şu halde o canlıdır.' **Tâlînin çelişiği**nin istisna edilmesi sonuç olarak **öncülün çeliştiği**ni verir: 'Eğer bu insan ise o canlıdır.', 'Fakat o canlı değildir; şu halde o insan değildir.' **Gerçek kesintili** olması durumunda iki şıktan **birinin kendisi**nin istisnâ edilmesi, sonuç olarak **diğerinin çelişiği**ni verir, mesela: 'Bu sayı ya çift ya da tektir.', 'Fakat o tektir; şu halde o çift değildir.' İki şıktan **birinin çelişiği**nin istisnâ edilmesi sonuçta **diğerinin kendisi**ni verir."

Mukaddime-i şartıyye, munfasıla-i hakîkiyye ise iki cüz'ünden birinin aynını istisnâ' diğerinin nakîzini ve birinin nakîzini istisnâ' diğerinin aynını netîce verir. Bundan dört türlü netîce alınır. "Ya aded çift olur yâhud tek olur. Lâkin çiftdir, öyle ise tek değildir."

Mâni'atü'l-cem' ise cüz'eynden birinin aynını istisnâ', diğerinin nakîzini netîce verir. Bundan iki türlü netîce istihsâl olunur. "Şu şey ya hacer veyâ şecer olur. Lâkin hacerdir. Öyle ise şecer değildir."

Mâni'atü'l-huluv ise cüz'eynden birinin nakîzini istisnâ', diğerinin aynını netîce verir. Bu da iki türlü netîce verir. "Şu şey ya lâ hacer veyâ lâ şecer olur. Lâkin hacerdir. Öyle ise şecer değildir."

Kıyâs-ı istisnâ'î ya hamliyye ile şartıyyeden veyâ iki şartıyyeden terekküb edip hamliyyeteynden terekküb eylemez.

Kıyâs-i istisnâ'înin intâcı bedîhî ve zâhirdir.

İstisnâ'î ve iktirânîden mürekkeb olan kıyâsa "kıyâs-ı hulfî" denir. Nitekim "Her insân hayvandır" kaziyyesinin isbâtında "Şu kaziyye sâdıkdır. Sâdık olmazsa elbette bunun nakîzi olan 'Ba'zı insân hayvan değildir' kaziyyesi sâdık olur. Bu kaziyye sâdık olursa muhâl lâzım gelir. Öyle ise 'Her insân hayvândır' kaziyyesi sâdık olmazsa muhâl lâzım gelir. Lâkin talî yani muhâl bâtıldır. Bu hâlde mukaddem de yani kaziyyenin sâdık olması da bâtıldır" denir.

Lâhika

Esnâ-yı mükâleme ve mürâselede tamâmiyle kıyâsı zikr etmek bir takım tekrârı mûcib olmakla belağâtı muhil ve şîve-i lisâna mugâyir add olunur. Şuna binâen kıyâsın mukaddemelerinden ba'zısı ekseriyâ tayy olunur. Muhâvere ve mübâhese zamânında buna dikkat ederek ona göre kıyâs tertîb etmelidir.

Bir kimsenin kalbini kırmaya cesâret eden kimseye "Kalb kırmak fenâ şeydir" denilir ki şekl-i evvelden matviyyü's-suğrâ bir kıyâs olur. "Bu mu'âmelen kalb kırmakdır. Kalb kırmak ise fenâ şeydir. Öyle ise bu mu'âmelen fenâ şeydir" diye tertîb olunur.

Takbîh olunacak kimseye “Bu iş cevr ü gadrdir” denilir ki kezâ şekl-i evvelden matviyyü'l-kübrâ bir kıyâs olur. “Bu iş cevr ü gadrdir. Her cevr ü gadr çirkindir. Öyle ise bu iş çirkindir” diyerek tertîb-i kıyâs olunur.

Bir kimse arkadaşına “Kayık ile Kâdîköyü’ne gidelim” deyip de o da “Hava lodosdur” dese şartiyyesi matvî, istisnâiyyesi mezkûr bir kıyâs-ı istisnâî-i müstakîm olur. “Hava lodos olursa kayık ile gidelim. Lâkin hava lodosdur. Öyle ise kayık ile gidilmez” şeklinde tertîb olunur.

Esnâ-i imtihânda terfî‘-i sınıf edemeyen bir şâkirde “Bu sene derse çalışaydınız terfî‘-i sınıf ederdiniz” denilse şartiyyesi mezkûr, istisnâiyyesi matvî bir kıyâs-ı istisnâî-i gayr-i müstakîm olur. “Bu sene derse çalışaydınız terfî‘-i sınıf ederdiniz. Lâkin terfî‘-i sınıf edemediniz. Öyle ise derse çalışmadınız.” sûretinde tanzîm olunur.

Yirmi Altıncı Ders

el-Burhânü. Ve hüve kıyâsun müellefün min mukaddemâtin yakîniyyetin li-intâci'l-yakîni. Ve'l-yakîniyyâtü sittetü aksâmin. Evveliyyât, ke-kavlinâ "el-Vâhidu nısfü'l-isneyni" ve "el-Küllü a'zamu mine'l-cüz'i". Ve müşâhedât, ke-kavlinâ "eş-Şemsü müşrikatün" ve "en-Nâru muhrikatün".[86]

Bab-ı hâmis: Burhan beyânındadır

Nisbet-i haberiyyenin iki ciheti -ki vukû' ve lâ vukû'dur- her ikisi inde'l-'akl mütesâvî olursa yani akıl bir ciheti tercîh etmezse "şekk", bir ciheti tercîh ettiği sûretde "tasdîk ve i'tikâd" denir.

Bu i'tikâd câzim ve sâbit ve nefsü'l-emre mutâbık ise "yakîn", câzim ve sâbit olup nefsü'l-emre mutâbık değilse "cehl-i mürekkeb", câzim olub da sâbit olmazsa "taklîd" ve bu üç suretde meczûmun nakîzına "tahyîl" derler.

İ'tikâd câzim olmayıp fakat akıl bir ciheti tercîh ile beraber cihet-i uhrâyı da tecvîz ederse râcih tarafına "zann", mercûh tarafına "vehm" denir.

Şekk, tahyîl, vehm tasavvurâttan; zann, taklîd, cehl-i mürekkeb, yakîn tasdîkâttandır. Binaenaleyh kaziyye; zanniyye, taklîdiyye, cehliyye-i mürekkebe, yakîniyye olur.

"Zanniyye" ba'zı karâ'in ve emarâtden me'hûz olan kaziyyelerdirki kâffesi nazariyyedir.

"Taklîdiyye" mukallidin zu'munca bedîhidir, nazarî değildir. Fakat delîl ile sâbit olmadığından bi't-tağlît şüpheye düşer, i'tikâdını bozar.

"Cehliyye-i mürekkebe" kuvve-i vehmiyyeye ittibâ'en akıl onu bedîhî yâhud mukaddemât delîli yakînî zu'm ve kat'iyyen hükm eyler. Cehliyyât-ı mürekkebenin ba'zısı zu'men bedîhî ve ba'zısı nazarîdir. Ve cümlesi kâzibdir. "Cehl-i basît" yalnız adem-i ilmden ibâretdir.

"Yakîniyye" ya bedîhiyye yâhud nazariyyedir. "Küll cüz'ünden büyükdür." kaziyyesi bedîhiyye, "Âlem hâdisdir." kaziyyesi nazariyyedir. Yakîniyyenin kâffesi sâdıkdır.

Delîl-i aklî, naklî olur. Edille-i akliyye edille-i nakliyyeden ekvâdır.

---

[86] Sarıoğlu, s. 85. "İspat(Burhan) kesin sonuç elde etmek için kesinlik taşıyan öncüllerden oluşturulmuş bir kıyastır. Kesinlik taşıyan öncüller ise altı kısımdır: **Evveliyât** (aksiyomlar): 'Bir, ikinin yarısıdır.', 'Bütün, parçadan daha büyüktür.'. **Müşâhedât** (gözlemler): 'Güneş aydınlatıcıdır.', 'Ateş yakıcıdır.'."

Delîl limmî, innî olur. Eğer eserden müessire istidlâl olunursa “innî”, müessirden esere istidlâl olunursa “limmî” denir.

Ulûm-i tasdikiyyenin akvâsı câzim sâbit, sonra sâbit ve ez‘af-ı gayr-i câzimdir.

“Yakîn” cemî‘-i mukaddemâtı yakîn olursa “yakîni”, ba‘zı mukaddemâtı yakîn ve ba‘zısı taklîd ve zan olursa “taklîd ü zannı” müfîd olur.

Taklîd sırf mukaddemât-ı taklîdiyyeden mürekkeb olursa “taklîdi”, ba‘zı mukaddemâtı taklîd ve ba‘zısı zan olursa “zannı” ifade eder.

“Zan”dan yalnız zan istihsâl ve istintâc olunur.

Delîller bi-hasebi'l-mâdde beş kısımdır ki bunlara “sınâ‘ât-ı hamse” derler. Onlarda burhân, cedel, hitâbe, şi‘r, mugâlatadır.

“Burhân” mukaddemât-ı yakîniyyeden mürekkeb olan bir kıyâsdır. Bu mukaddemeler ya bedîhîyye veyâ bedîhîyeye dayanan nazarî olur. Burhân aslâ zanniyyâtı kabûl etmez. Hesâb ve hendese delîlleri burhân-ı celîdir.

Burhândan maksûd ekmel-i me‘ârif olan ilm-i yakîn hâsıl etmekdir.

Yakîniyye-i bedîhiyyede hâkim yalnız his ise “müşâhedât”, yalnız akıl olduğu hâlde mücerred tarafeyni tasavvur ile hükm ederse “evveliyyât”, zihinde hâzır olan bir hadd-i evsat vasıtasıyla hükm ederse “fıtriyyât”dır.

Hâkim his ile berâber akıl olduğu hâlde bu his hiss-i sem‘ ise “mütevâtirât”, hiss-i sem‘ olmayıp tekrâr-ı müşâhedeye muhtâc olursa “mücerrebât”, muhtâc olmazsa “hadsiyyât”dır.

“Evveliyyât” ol kaziyyelerdeki her akl-ı selîm onların hükm ü tasdîkinde hiç bir vâsıtaya muhtâc olmaz. Yalnız mevzû‘ ve mahmûlü tasavvur etmekle beynlerindeki nisbeti cezmen tasdîk eyler.

“Küll cüz’ünden büyükdür”, “Bir ikinin yarısıdır”, “Dâ’ire murabba‘ değildir”, “Gece gündüz değildir”, “Üç bir olamaz”, “Bir üç değildir”, “İctimâ‘-ı nakizîn muhâldir kaziyyeleri evveliyâttandır.

“Müşâhedât” ol kaziyyelerdir ki mücerred his ile cezmen hükm ve tasdîk olunur. “His” havâss-ı zâhireden ise “hissiyyât”, havâss-ı bâtınadan ise “vicdâniyyât” denir. “Güneş ziyâ vericidir”, “Karnım açtır” kaziyyeleri hissiyyât ve vicdâniyyâttandır.

Havâss-ı zâhire beştir: bâsira, sâmi‘a, şâmme, zâika, lâmise.

“Bâsira” göz ile icrâ olunur. Bir kuvvetdir ki ol telakkî sonra iftirâk edib gözlere vâsıl olan dimâğdaki iki mücevvef asabe/sinirlere mevzû‘dur.

“Sâmi‘a” kulak ile icrâ olunur bir kuvvetdir. Kulağın mü’ahhırîna yayılmış asab-ı mahsûsa/bir sinire mevzû‘dur.

“Şâmme” burun ile icrâ olunur bir kuvvetdir ki mukaddem-i dimâğdaki iki meme başlarına konmuşdur.

“Zâika” lisân ile icrâ olunur bir kuvvetdir ki lisân üzerine mefrûş olan bir asaba/sinire yayılmıştır.

“Lâmise”, cild bi'l-hâssa el ile icrâ olunur bir kuvvetdir ki cemî‘-i bedene münteşirdir.

Havâss-ı bâtınanın merkezi dimâğdır. Bu da beşdir. Hiss-i müşterek, hayâl, vâhime, hâfıza, mutasarrıfadır. Hiss-i bâtının idrâk etdiği mevâdda “ma‘kûlât denir.

“Hiss-i müşterek” dimâğın aynasıdır. Havâss-ı zâhire ile her ne idrâk olunursa sureti ona mün‘akis olur.

Hiss-i müştereke mün‘akis olan suver-i mahsûsât kendisinde mahfûz kalır.

Yirmi Yedinci Ders

Havâs-ı Batınanın Mâ Ba‘dı

“Vâhime” mahsûsâtdan münteza‘ olan ma‘nâ-i cüz’iyyeyi idrâk eder. Bu cihetle hisse tâbi‘ olur ve mahsûsâtda doğru hükm eyler. Bir yırtıcı hayvân gördüğü anda mazarrat tasavvur ederek ürküp korkmak gibi ma‘nâ-i cüz’iyyeyi idrâk eder.

Vâhime kuvve-i bâtınanın mutasarrıf ve âmiri makâmındadır. Dâimâ kuvve-i mutasarrıfa vasıtasıyla suver-i cüz’iyyede tasarruf eder.

Meselâ yedi başlı bir takım suretler tahayyül eyler. Bu cihetle kuvve-i mutasarrıfaya “kuvve-i mütehayyile” denir. Vahime, külliyâtı idrâk edemez. Mahsûs olmayanlar hakkında mahsûsâta kıyâsen verdiği hükümler bütün kâzibdir ve bu misillü kazâyâya “vehmiyyât/cehliyyât-ı mürekkebe” derler.

Külliyâtı idrâk eden ancak akıldır ki kuvve-i mutasarrıfayı suver-i zihniyyede i‘mâl ile onlardan ma‘nâ-i külliyye çıkarır ve bu cihetle kuvve-i mutasarrıfaya “kuvve-i müfekkire” denir.

Kuvve-i müfekkire bir şey’in iyi ve fenâ olduğunu tefrîka vasıtadır. Buna “vicdân” da denir.

“Vicdân”, “teşrîh-i ahvâl-i ma‘neviyyeye ve tedkîk-i ahlâka te‘alluk eder” diye ta‘rîf olunur. “Vicdân” ta‘birinin müfred olarak şuyû‘ bulması yakın vakitlerdedir.

Külliyâtda aklın hükmü doğrudur lakin ekseriyâ ona vâhime mu‘ârız olur. Ba‘zen de aklı idlâl eyler. İnsân yalnız aklıyla kalsa doğrudan şaşmaz fakat vehm eyler ve geçip nefsi kendine müncezib eyledikden nefsin yanında vehmiyyât ekseriyâ bedîhiyyâttan temâyüz edemez. Akıl ve şer‘ vehmin ahkâmını tekzîb etmese vehmiyyât asla bedîhiyyâtdan temâyüz edemezdi.

Vâhime kendi hükmünün nakîzini müntic olan mukaddemelerde akla muvâfakat, netîceye gelince ondan müfârakat eder. “Meyyit cemâddır. Hiçbir cemâddan korkulmaz” mukaddemelerini akıl ile beraber tasdîk fakat netîceye gelince “Meyyitden korkulur” diye hükm eyler. Buna binâ’en insân ekseriyâ kendisinde iki mütenâkız hükm bulur.

Ez cümle taş ve toprakdan ibâret olan mezârdan geçerken havf edilecek bir şey olmadığı aklen meczûm iken vâhimesi ondan ürker ve hemen kaçar. Böylece olacağına hem inanır hem inanmaz.

İmâm-ı Fahreddîn Râzî'nin *Tefsîr-i Kebîr*'de beyânına nazaran ba'zı sûfiyye kuvve-i vâhime lisân-ı hakîkat-beyân-ı şerî'atde "şeytân" ismiyle beyân buyrulmuşdu derler. "Ve'l-ilmu inde melikin muktedirun."

Vâhime hayvânâtda daha çokdur.

İnsân kuvve-i akliyyeye tâbi' olursa vehmi mâğlûb olur. Sabî-i gayr-i âkilî "umacı ve çehâr-şenbe karısı" ile ve bağırmak ve sâir şeylerle tahvîf ederek vehmine tâbi'iyyete alıştırmak bilâhare korkak olmasına bâ'is olacağı cihetle bu misillü şeylerden be-gâyet ihtirâz u ictinâb olunmalıdır.

"Hâfıza" vâhimenin idrak etdiği me'ânî-i cüz'iyye kendisinde mahfûz kalır.

"Mutasarrıfa" mahsûsât ve me'ânîde tasarruf eder. Kuvâ-yı dimâğînin eşrefidir.

"Havâss" ancak cüz'iyyeti idrâk etmekle müşâhedât-ı kazâyâ-yı şahsiyyeden olur.

> **Mücerrebât ke-kavlinâ "Şürbü's-sakmuniyâ yeshelü's-safrâe", ve hadsiyyât ke-kavlinâ "Nûru'l-kameri müstefâdün mine'ş-şemsi", ve mütevâtirât ke-kavlinâ "Muhammed aleyhi's-salâtü ve's-selâm idde'a'n-nübüvvete ve ezhera'l-mu'cizete".** [87]

Mücerrebât öyle kaziyyelerdir ki tekrâr-ı müşâhede ile akıl onları cezmen hükm ve tasdîk eyler.

Meselâ bir kere magneyza içildikden sonra ishâl vukû' bulmakla "Magnezya müshildir" diye bir kâide ittihâz olunmaz fakat lede't-tecrübe her zaman ishâl eylediği müşâhade olunca ishâl ile cezmen hükm olunur. Bunu akıl "Eğer bu kaziyye tesâdüf kabîlinden olsa devam etmezdi, lâkin devam etdi" gibi bir kıyâs-ı hâfi ile cezm eyler. "Sülfata hummâyı dâfi'dir" kaziyyesi de mücerrebâta misâl olur.

Hadsiyyât ol kaziyyelerdir ki hads ile def'aten yani sünûhât kabîlinden olarak zihinde hâsıl olan bir kıyâs-ı hafî vasıtasıyla akıl onları cezmen tasdîk eyler. Nitekim kamerin güneşe nisbetle evzâ'ı tebeddül etdikce ve teşkilât-ı nûrâniyyesinin muhtelif, arzın beynlerine haylûlet etdiği zamân kamerin münhasif olduğu görülünce "Kamerin

[87] Sarıoğlu, s. 85. "**Mücerrebât**(deneyimler): 'Sakmunya {içmek} safrayı gidericidir.'. **Hadsiyyât**: 'Ay, ışığını Güneşten almaktadır.'. **Mütevâtirât**(doğru haberler): Muhammed (a.s.) peygamberlik davasında bulundu ve mucize gösterdi."

nûru güneşten mün‘akis olmasa evzâ‘ı tebeddül etdikçe teşkilât-ı nûrâniyyesi muhtelif olmaz idi” sûretinde def‘aten kalbe sünûh eden bir kıyâs-ı hafî vasıtasıyla akıl “Kamerin nûru güneşden müstefâddır” diye hükm eyler.

“Hads” zihnin sür‘at-i intikâli demektir. “Fikir” zihnin metâlibden mebâdîye ve mebâdîyi tertîb ederek makâsıd ve metâlibe hareket ve avdetidir.

Fikirde iki hareket vardır ve hareketi tedrîcîdir. Hads ise zihnin def‘aten mebâdîden metâlibe hareketidir. Hareketi de ânîdir.

Bu keyfiyyet bazı zevâtda emr-i fıtrîdir ki her mâddede mebâdî def‘aten zihinlerine sünûh eder. Ba‘zısında kesbîdir ki tertîb-i edillede kesret-i mümârese ile bir meleke-i hadsiyye hâsıl olur.

Mütehaddis olanlara bedihî olan kaziyyeler, sâ’ir nâsa nazarî olur ve hads ile hâsıl olan kıyâs-ı hafî onlara göre kıyâs-ı celî olur ve bu kıyâsla matluba istidlâl ederler.

Mücerrebât ve hadsiyyat başkalarına hüccet ve delîl olmaz. Zira onlar için tecrübe ve hads hâsıl olmamak câiz ve mümkündür. Mütevâtirat da böyledir.

Mütevatirât ol kaziyyelerdir ki onları kizb üzerine ittifâkları aklen muhâl olan cemâ‘at-i kesîre haber vermekle cezmen hükm olunur. Buna da akıl “Bu kaziyye sahîh olmasa bu kadar adam onu ihbâr üzerine ittifâk etmezlerdi. Hâlbuki ittifâk etdiler” diye zihinde hâsıl olan bir kıyâs-ı hafî vasıtasıyla hükm eyler “Hazret-i Muhammed aleyhi's-selâm da‘vayı nübüvvet ve izhâr-ı mu‘cizet eyledi” kaziyyeleri bi't-tevâtür sâbit olmakla bi-lâ tereddüd tasdîk olunur.

Tevâtür ba‘zılarına göre zannı ifâde eder. Tevâtürün hisse istinâd etmesi ve her tabakada, bâ-husûs tabaka-i ûlâda muhbirlerin hadd-i tevâtüre bâliğ ve muhber bihin mümkin ve müşâhed olması şartdır.

Binâ’enaleyh akliyyâtda tabaka-i ûlâda hadd-i tevâtüre bâliğ olamayan ihbarâtda tevâtür delîl olamaz. Tevâtürde muhbirler için aded-i mu‘ayyen şart değildir.

Yirmi Sekizinci Ders

Ve kazâyâ kıyâsâtüha me‘ahâ ke-kavlinâ “el-Erba‘atü zevcün bi-sebebi vasatin hâzırin fi'z-zihni ve hüve'l-inkısâmü bi'l-mütesâviyeyni”.[88]

Fıtriyyât ol kaziyyelerdir ki akıl onların tarafeyni tasavvur ederken zihinde hâsıl olan bir hadd-i evsât vasıtasıyla hemen nisbet-i hükmiyyeyi cezmen tasdîk eder. “Dört çifttir” kaziyyesinde tarafeyni tasavvur eden kimse mütesâviyeyne münkasim olmak mefhûmunu da beraber tasavvur eder. Zihinde hemen “Dört mütesâviyeyne münkâsimdir ve mütesâviyeyne münkâsim olan her şey çiftdir” diye bir kıyâs-hafî tertîb ederek onun vasıtasıyla “Dört çiftdir” kaziyyesine cezmen hükm ve tasdîk eyler. Buna “kazâyâ kıyâsâtüha me‘ahâ / kıyâsları ma‘iyyetinde bulunan kazıyyeler” de denir.

Fıtriyyât nazariyyâta benzerse de hakîkaten nazarî değildir. Nazarî, ber vech-i bâlâ fikr ile iktisâb olunan kaziyyedir. Fikirde bulunan iki hareket, fıtriyyede bulunmaz. Fıtriyyede zihinde def‘î olarak bi't-tab‘ müterettib olan bir kıyâs-ı hükmî vasıtasıyla hükm olunur. Bu kıyâs-ı hafî tarafeynin tasavvuru zımnında def‘aten tahassul etmekle bu tasavvurların tetimmâtından ma‘dûddur.

Fıtriyyât evveliyât kuvvesindedir. Belki yekdiğerini tefrîk güçdür. “Dört çifttir” kaziyyesi âdeta bedîhiyye-i evveliyyedir. Çünkü çift mütesâviyeyne münkâsim demekdir.

Bedîhiyyâtın içinden müşâhedâtdan mâ‘adâsı kaziyye-i külliyyedir. Bedîhiyyâtın akvâsı evveliyât, sonra fıtriyyât, daha sonra müşâhedâtdır.

Evveliyyât ve fıtriyyâta “bedîhiyyât-ı akliyye”, mütebâkîsine “bedîhiyyât-ı hâriciyye ve hissiyye” denir.

“Bedihiyyât-ı akliyye”. Akıl onların hükm ve tasdîkinde hârice, vasıta-i hissiyyeye muhtâc olmaz. Yalnız tarafeyni tasavvur ederek nisbet-i hükmiyyeyi cezmen tasdîk eder.

“Bedîhiyyât-ı hâriciyye” vâsıta-i hiss ile hükm olunan kaziyyelerdir. Bedîhiyyât-ı akliyyede hükm mevcûd-ı zihnî vü mefrûz üzerinedir, yoksa mevcûd-ı hâricî vü hakîkî üzerine değildir.

[88] Sarıoğlu, s. 85. “**Kıyası kendinde önermeler**: Zihinde mevcut olan ‘iki eşit parçaya bölünme’ ilişkisi gereği ‘Dört çifttir’ dememiz gibi.”

Binâ'en alâ zâlik mûcibelerinde mefhûm-ı mevzû' ile mefhûm-ı mahmûlün infikâkı, sâlibelerinde bu mefhûmların ittihâd u ictimâ'ı aklen muhâldir. Bir kimse küll mefhûmunu "Bir takım cüz'lerin ictimâ'ından hâsıl olmuştur" diye tasavvur etdikden sonra bu cüz'lerin her birinden büyük olmak mefhûmunu tasavvur etdikde "Bu mefhûmların her ikisi şey'-i vâhidden ibârettir" diyerek bi-lâ vâsıta ve bi-lâ tereddüd "Küll cüz'ünden büyüktür" kaziyyesini kat'iyyen hükm eder. Bunun gibi, dâ'ireyi tekerlek, murabba'ı dört köşeli tasavvur etdikde ictimâ'ların kâbil olamayacağını bi'z-zât cezm ederek "Dâ'ire murabba' değildir" diye cezmen tasdîk eyler.

Bedîhiyyât-ı hâriciyyenin hükümleri müşâhedeye tevâfuk eder. Akıl kar, soğuk mefhûmlarını tasavvur etmekle karın soğuk olmasını kat'â hükm eylemez, yalnız soğuk olmasını tecvîz eyler. Ancak hiss-i lems ile kat'iyyen hükm eder.

Bedîhiyyât-ı hâriciyyede mefhûm-ı mahmûl hâricden gelip de mevzû'a merbût gibi olarak aklen ondan münfek olabilir.

Kütüb-i riyâziyyenin mukaddemâtındaki ulûm-ı müte'ârife "Küll, mecmû'-ı eczâsına müsâvîdir. Bir mikdâra müsâvî olan mikdârlar mütesâvîdir" ilh. kâffeten bedîhiyyât-ı akliyyedendir. Hesâb ve hendese delîlleri bunlara müsteniddir. Bunun için gâyet celî ve her türlü şübühâtdan berî' olarak isbât olunur.

Bedîhiyyât-ı akliyyeye mu'ârız olan hükümleri akıl hiçbir vecihle kabûl etmez. Bedîhiyyât-ı akliyye hiçbir istisnâ' kabûl eylemez. Nakîzleri muhâl-i akliyyedir. Bu nakîzler ne hâricde bulunabilir ve ne de zihinde tasavvur olunabilir. Bir ressâm yarısı insân, yarısı balık şeklinde yedi başlı bir insân bir hayvân resm edebilir fakat bir murabba'ı dâ'ire yapamaz.

Ulûm-ı müte'ârife bedîhiyyât-ı akliyyeden olmakla berâber yekdiğerine nisbetle hafî, celî, eclâ olabilir. Birbirine ircâ ile te'yîd ü îzâh olunur. Ve delîl sûretinde irâde olunan kaziyyelere "tenbîhât" denir.

Bedîhiyyât-ı akliyye zihne ârız olan şübühâtı kâmilen izâle eder. Akliyye nûr-i yakîn ile tenvîr kılar.

Bedîhiyyât-ı hâriciyyeden kazâyâ-i şahsiyyeden ibâret olan müşâhedât bedîhiyyât-ı celîden ma'dûd iken bunlarda ba'zen galat ârız olur.

Bir insân bir âyineye veyâ berrak bir suya baksa onda kendi gibi bir âdem görür. Ve bir parçası su içinde olan değnek kırık gibi görünür. Mavi gözlük ile bakılsa meşhûdât mavi zann olunur.

İmtiyâz-ı sâbit ü seyyârı müşkildir hayâl
Zann eder sükkân keştî sâhil-i deryâ yürür

Biri beyaz diğeri siyah iki değnek yan yana tutularak dikkat ile bakılsa ikisi bir boyda müşâhede edilir. Hâlbuki birbirine bitiştirerek boyları ölçülürse siyah değneğin bir mikdar daha uzun ve daha kalın olduğu görünür. Bunlar "galat-ı basar" ta'bîr olunur şeylerdir.

Bir şey'i iyice görmek için yalnız sağlam göz kâfî değildir. Belki âlet-i hissiyyeyi iyice terbiye eylemek ve ne çok yakın ne de uzak olmayan mesâfede bulunmak iktizâ eder.

Bu terbiyeye insânlar sinn-i sabâvetlerinden i'tibaren haberleri olmaksızın bir çok zamân devâm ederler. Her gün yanlışlarını bi't-tashîh yavaş yavaş hâssalarıyla kesb-i ülfet eylerler. Anadan doğma bir a'mâ hiss-i rü'yete mâlik olsa, uzağı yakını elvân-ı muhtelifeyi tamâmen tefrîk edemez.

Her bir cismin bâ-husûs parlak olanlarının göze olan te'sîri bir müddet devâm eder. Eşyâ-yı mer'iyye yerinden hareket eder ise eski bulunduğu yerde biraz müddet göründükden sonra yeni yerinde de görünür.

Kuvve-i mütehayyilenin feverânlarından ibâret olan bir takım karışık rü'yâlar görülür ki ba'de'l-yakaza birisinin aslı olmaz.

Hiss ve vehmin böyle idrâk eylediği misâl ve hayâller mahsûsâtdan münteza' olan suver-i zihniyyedir ki ekseriyâ sâdık değildir. Binâ'en aleyh müşâhedâtda nazar-ı ûlâyı elde etmeyib hakîkat-i hâli taharrî ve tahkîk eylemek lâzım gelir. "en-Nazaratü'l-evveliyye en-nazaratü'l hukamâ'."

Bi'z-zât müşâhede edilen eşyâda böyle galat ve hatâ muhtemel olunca tecrübe, hads, tevâtür vâsıtasıyla mahsûsatdan me'hûz olan kazâyâ-yı külliyyeyi şübühât ve ihtimâlâtdan kurtarmak bedîhiyye-i hakîkiyye derecesine vardırmak pek müşkildir.

Bedîhiyyât-ı hâriciyyede ilm-i yakîn hâsıl etmek mümkün olsa bile bir dereceye kadar olabilir.

Fikr-i müstakîmin mi'yâr-ı sahîhi olan akıl dâ'ire-i idrâki dâhilinde bulunan ma'kûlatda doğru hükm eyler. Fakat hâric-i dâ'iredeki kazâyâyı vâsıta-i havâs ile hârice tatbîk etmeye muhtâc olur. Havâs ise hatâdan sâlim olmaz.

Kuvve-i vehme külliyâtda idrâk edebildiği cüz'iyyâta kıyâsen hükm etmek ister. Bu yolda akla mu'âraza ve haseb-i beşeriyye ekseriyâ galebe eyler.

Hikmet-i tabî'iyye delîlleri bedîhiyyât-ı hâriciyye ile mahlûtdur. Çoğu istikrâ'-i nâkısdır. Ulûm-ı tabî'iyye mesâ'ilini kâffe-i ihtimâlâtdan vâreste edecek vecihle isbât çok güçdür. Bunun için berâhîn-i hendesiyye berâhîn-i tabî'iyyeden akvâ ve eclâdır.

Bedîhiyyât-ı akliyyeye müsâdim olan nusûs-ı mütevâtire te'vîl olunur. Buna binâ'en mütekellimîn "Kudret-i ilâhiyye imtinâ'a yani bedîhiyyât-ı akliyeye münâkız olan şeye te'alluk etmez" derler.

Bedîhiyyât-ı akliyeye müsâdim olan husûsun adem-i te'vîli emr-i mezhebi taz'îfe bâ'is olur. Hasm "Münkir-i yakîne muhâlif şer' olmaz" diyerek şer'-i şerîfde istişkâl eder.

Bedîhiyyât-ı hâriciyyede hüküm, mevcûd-i hâricî üzerinedir. Mahmûlün mevzû'a sübûtu zarûrî değildir. Aklen istisnâ' kabûl eder. Külliyyetleri mülâhaza götürür. Nakîzleri muhâl-i âdîdir. Kudret-i ilâhiyye te'alluk eder. Ezcümle magnezyanın müshil olduğu meczûm iken ba'zı mevâni'-i cüz'iyye sebebiyle hükmü tehallüf etmek aklen mümkündür. "Her magnezya mutlakâ müshildir" da'vâsını isbât için îrâd olunan edille kazâyâ-yı hâriciyye ile muhtelit olacağından i'tirâzâtı def' ve her türlü ihtimâlât-ı akliyeyi ref' edip kaziyye-i külliyye olmak üzere isbât müte'azzir olur.

Babasız çocuk olmak muhâl-i âdî ve âdet-i tabî'ate münâfî ise de muhâl-i aklî değildir. Ahvâl-i tabî'iyyede şâz şeyler görüldüğü vardır. Bu hâlde tabî'iyyûn "Babasız çocuk olamaz" kaziyyesini bedîhiyyât-ı evveliyyeye müstenid delîller ile isbât edemezler.

Binâberîn bedîhiyyât-ı hissiyyeye mu'ârız olan nusûs-ı mütevâtirenin te'vîline hâcet görülmeyip zâhiri üzere ibkâ olunur.

Felâsife-i ruhâniyyûn, hükemâ-i ilâhiyyûn mu'cizât ve havârık-i âdeyi imkân-ı aklî dâ'iresinde kabûl ederler.

İmkân-ı aklî/zâtî, muhâl-i âdî/bi'l-gayre aslâ münâfî değildir.

Yirmi Dokuzuncu Ders

Ve'l-cedelü hüve kıyâsun müellefun min mukaddemâtin meşhûratin. Ve'l-hatâbetü ve hiye kıyâsun müellefun min mukaddemâtin makbûletin min şahsin mu'tekadin ev maznûnetin. Ve'ş-şi'rü ve hüve kıyâsun müellefun min mukaddemâtin tenbasitu minha'n-nefsu ev tenkabizu. Ve'l muğâlatatü ve hiye kıyâsun müellefun min mukaddemâtin kâzibetin şebîhetin bi'l-hakki ev bi'l-meşhûrati ev min mukaddemâtin vehmiyyetin kâzibetin.[89]

(Bâb-ı sâdis cedel beyânınadır.)

Cedel sınâ'ât-ı hamsenin ikincisidir ki meşhûrât yâhud müsellemâtdan mürekkeb bir kıyâsdır.

Meşhûrât bir takım kazâyâ-yı nazariyyedir ki onları kâffe-i nâs veyâ bir tâ'ife tasdîk ve i'tirâf etmekle isbâta muhtâc olmaz.

Cemî'-i nâs beyninde meşhûr olan, "Adl güzeldir" kaziyyesidir. "Bu iş güzeldir, zîrâ adldir. Her adl ise güzeldir. Öyle ise bu şey güzeldir" diye tertîb olunur.

Yalnız bir tâ'ife indinde meşhûr olan, "Zebh-i hayvân çirkindir" kaziyyesidir ki yalnız kadîm Hindliler beyninde müte'âriftir.

Bunların sebeb-i şöhreti ya maslahat-ı âmmeye yâhud rikkat, hamiyyet ve mürüvvet-i insâniyyeye mebnîdir. "Adl güzeldir" cümlesi maslahât-ı âmmeye ve "Zu'afâya bakmak memdûhdur" ile "Keşf-i avret mezmûmdur" kaziyyeleri rikkat ve hamiyyet-i insâniyyelere mebnîdir. Ve "Mün'ime şükr vâcibdir" kaziyyesi ve sâ'ir umûr-ı şer'iyye ve âdât-ı mer'iyye kâffeten muktezayât-ı şer' u âdât u edebdendir.

Ba'zen şöhret evveliyyâta benzer ve beynleri şu vechile tefrîk edilir: İnsân kendini aklına mugâyir olan kâffe-i umûrdan hâlî farz etse, mücerred aklıyla tarafeyni bi't-tasavvur evveliyâtı kat'iyyen hükm eyler. Ama meşhûrâtı bu cihetle hükm edemez. Bunda maslahat-ı âdet, rikkat, hamiyyet ve emsâli şeylere muhtâc olur.

Evveliyât dâ'imâ sâdık, meşhûrât ise ba'zen kâzib ve ba'zen vâkı'a mutâbık olur. Her kavmin âdâb u âdeti ve her ashâb-ı fenn ü sanâyi'in sınâ'atleri iktizâsınca kendilerine mahsûs meşhûrâtı vardır.

---

[89] Sarıoğlu, s .87. "**Cedel** (Diyalektik): Bu, yaygın olarak bilinen öncüllerden oluşan kıyastır. **Hatâbe** (Retorik): Bu, kendisine güvenilen bir kişiden alınıp kabullenilmiş yahut tahmine dayalı öncüllerden oluşan kıyastır. **Şiir** (Poetik): Ruhun rahatlamasına veya sıkılmasına yol açan öncüllerden oluşan kıyastır. **Muğâlata** (Sofistik): Bu, gerçeğe benzer veya yaygınlık kazanmış sahte yahutk kuruntu ürünü yalan/yanlış öncüllerden oluşan kıyastır."

Ba‘zı kaziyye vardır ki bir zamân meşhûr ve zamân-ı âharda gayr-i meşhûr olur.

“Müsellemât” hasmın indinde müsellem olan kazâyâdır ki esnâ-yı mübâhasede onlara istinâd edillir. Müsellemâtın mütekellimîn indinde musaddak olması şart değildir. Bir Hanefî ile bir Şâfi‘î ve bir ehl-i sünnet ile ehl-i i‘tizâl mübâhese ederlerken her birerleri usûl-i fıkha ve kavâ‘id-i kelâmiyyeye istinâd eder.

Kâffe-i ulûm u fünûnda müsellem ittihâz olunan bir takım kaziyyeler vardır ki isbât-ı mesâ’il husûsunda onlara istinâd olunur.

“Cedel”den garaz hasmı ilzâm, ve burhânı idrâktan âciz olanları iknâdır. Delîl-i cedeliyyeye “delîl-i iknâ‘î” ve “delîl-i ilzâmî” denir.

Cedelde nefsü'l-emr iltizâm olunmayıb mukaddemâtının inde'l-muhâtab müsellem ve musaddak olması kâfîdir. Bunda yakîniyyât aranmaz. Bu makâm-ı iknâ‘iyyede makbûldür, makâm-ı tahkikiyyede ise i‘tibârı hâ’iz değildir.

İskât-ı hasm için cereyân eden mübâheseye “mücâdele”, izhâr-ı hakîkat kastıyla vukû‘ bulan mübâheseye de “münâzara” denir.

Musannif “cedel”i, “yalnız meşhûratdan mürekkeb bir kıyâsdır” diye ta‘rîf etmiş ve müsellemâtı dâhil ta‘rîf eylememiş ise de kütüb-i sâ’irede cedelin ta‘rîfine idhâl edilmişdir.

“Hatâbet” ebvâb-ı mantıkın yedincisi, sınâ‘ât-ı hamsenin üçüncüsüdür ki makbûlât ve zanniyyâtdan mürekkeb bir kıyâstır.

“Makbûlât” enbiyâ ve kibâr-ı ulemâ, hükemâ, meşâyih gibi sikâttan ve mazınne-i kirâmdan mesmû‘ olan hikem ve nesâyihdir.

Mesâ’il-i fıkhın çoğu, müctehidînden kabûl olmakla makbûlât kısmından olur.

“Zanniyyât”, zannı müfîd olan emârâtdır. Gece karanlıkda dolaşan kimseye “hırsızdır” diye hükm etmek misillü.

Mesâ’il-i nahv u sarfın ekseri istikrâ-i nâkıs olmakla zanniyâtdandır. Edille-i nakliyye ve emâre delîlleri hatâbedendir.

“Hatâbe”den garaz, nâsı kendilerine fâ’ideli olan şeylere tergîb ve muzır olan şeylerden tenfîrdir. Vâ‘izlerin, hatîblerin nutukları gibi. Evâmir-i ilâhiyyeye ta‘zîm u itâ‘at, mahlûkâta rahm u şefkat husûslarında hatâbenin fevâ’id-i kesîresi vardır.

Hatâbenin hüsn-i te’sîr hâsıl etmesi için her fıkrasının muktezâ-yı hâle tatbîki elzemdir.

Meşhûrât, müsellemât, makbûlat bi't-tab‘ yakîniyyâtdan ma‘dûd değildir.

Şeyh İbn-i Sînâ hatâbeyi cedelden eşref add etmişdir.

“Şiir”, ebvâb-ı mantıkın sekizincisi, sınâ‘ât-i hamsenin dördüncüsüdür ki muhayyelâtdan terekküb eden bir kıyâsdır.

“Muhayyelât”, kâzib oldukları meczûm iken mücerred sâmi‘a inbisât yâhud nefret vermek için tahyîl olunan kaziyyelerdir. “Şarâb bir yâkût-ı seyyâldir”, “Bal bir nev‘-i kusmukdur” denilse nefis şarâba rağbet, baldan nefret eder.

Şiir mensûr ve manzûm olabilir. Eğer mevzûn ve hüsn-i savt ile tegannîye makrûn ise te’sîri daha ziyâde olur.

Ulûm-ı edebiyye ıstılâhınca şiir ancak mukaffâ ve mevzûn olur. Muhayyel olması lâzım değildir.

Şiirden garaz tergîb ü tenfîr ile nefsin müte’essir olmasıdır. Şiirin harp ve taleb-i semâhat ve atûfet vakitlerinde fevâ’id-i celîlesi vardır. Hayâl hakîkatden lezîz ve tatlı olmakla insân hayâle hakîkatten daha ziyâde meyyâl ve hâhişkâr, inde’n-nâs hayâlle memzûc olmayan bir hakîkat gayr-ı mu‘teberdir. Kâle te‘âlâ “Fe‘tebirû yâ uli'l-elbâb.”

Muhayyelâtdan mürekkeb olan nesirlerde cinâs, seci‘ gibi sanâyi‘-i bedî‘iyyeye ri‘âyet olunur.

“Mugâlata” ebvâb-ı mantıkın dokuzuncusu, sınâ‘ât-ı hamsenin beşincisidir ki mukaddemât-ı kâzibe veyâ mukaddemât-ı vehmiyyeden mürekkeb bir kıyâsdır.

Mukaddemât-ı kâzibe yakîniyyâta şebîh ise “safsata”, meşhûrâta şebîh ise “müşâgabe” denir. Mugâlatadan garaz hasmı tağlît ve iskâttır.

Ehl-i safsatanın garazları, zu‘mlarınca tahsîl-i ilmdir. Bu misillü edille-i fâsidenin en büyük fâ’idesi bilip de andan tevakkî ve ihtirâzdır. “Araftü’ş-şerra, la li'ş-şerri ve lâkin li-nuvakkîhi”, “Fe-men lâ ya‘rifu'l-hayra mine'ş-şerri yeka‘u fîhi”.

Mugâlata bir kıyâs-ı fâsidedir ki şekk ü şübheden mâ‘adâ bir şey’i ifâde etmez.

Kıyâsın fesâdı ba‘zen sûret ve ba‘zen mâdde cihetinden olur.

Fesâd-ı sûrî, intâcının şartı bulunmamakla hasıl olur. “İnsân hayvândır. Hayvân cinsdir. Öyle ise insân cinsdir” kıyâsı, şekl-i evveldendir. Bunda külliyye-i kübrâ şart iken külliyye makâmında tabî‘iyye kullanılmıştır.

Fesâd-ı mâddî hakka şebîh, kaziyye-i kâzibeyi muhtevî bulunmasıyla ezcümle mukkademe-i kıyâs ile matlûbun şey’-i vâhid olmasıyla hâsıl olur. Buna kânûn-ı

münâzarada “müsâdere ale’l-matlûb” denir. “Her insân beşerdir. Her beşer dâhikdir. Her insân dâhikdir” kıyâsında netîce kıyâsda münderic ve “Ah [Allah] te‘âla hazretleri mevcûddur. Her mevcûd bir cihetdedir” kıyâsında kübrâ kâzib olmakla her ikisi de kıyâs-ı fâsiddir.

Mugâlata mezmûmdur, kıyâsın ehass ve ednâsıdır. Gâ’ibi şâhide kıyâs etmekde vehm-i mahz ve kıyâs fâsiddir.

Bu tafsîlâtdan anlaşıldığı üzere delîller yediye ayrılır: Yakîniyyât, meşhûrât, müsellemât, makbûlat, maznûnat, muhayyelât, mevhûmâttır.

Otuzuncu Ders

Ve'l-umdetü hüve el-burhânü. Ve'l-yekun hâzâ âhiru'r-risâleti fi'l-mantık.[*]

İlm-i mantıkda maksad-ı aksâ, matlab-ı a‘lâ burhândır. Neste‘îzu bihî: “Ud‘u ilâ sebîli rabbike bi'l-hikmeti ve'l-mev‘izati'l-haseneti ve câdilhüm bi'lletî hiye ahsenu” nazm-ı celîlinde “hikmet” burhâna, “mev‘iza” hatâbeye, “câdilhüm” cedele işâret buyurulub bu üçden her biri tarîk-i hakka da‘vetde mu‘temedün aleyhdir.

Burhân ve hikmet müştâkîn-i hakîkat olan havâssa, mev‘iza ve hatâbet de burhânı idrâkden âciz olan avâma, cedel de inâdında müstemirr olan mu‘arızîne mahsûsdur. “Kellimu'n-nâse alâ kadri ukûlihim lâ alâ kadri ukûliküm.”

Teblîğ ve da‘vet halktan, dalâlet ve hidâyet haktandır

Fakat nefs-i müstedille nisbetle umde olan yalnız burhândır. Zîrâ hakâyıkın tahkîkine dakâyıkın tedkîkine tevessül ve suver-i kudsiyye ve ahkâm-ı nebeviyyenin idrâkine tevessül yalnız burhân ile mümkündür.

Hâtîme

Hasm bir delîli, bir kıyâsı ya men‘, ya nakz yâhud mu‘âraza eder.

Men‘ bir mukaddeme-i mu‘ayyeneye delîl istemekdir ki “Bu mukaddeme isbâta muhtâçdır” veyâ “müsellem değildir” gibi sözlerle edâ olunur. “Delîlin takrîbi bir da‘vâ-yı zımniyye olduğundan takrîb tâmm değildir” diye men‘ olunabilir.

Evveliyât ve fıtriyyâtı men‘ eylemek muhâlefet ve mu‘ânede, izhâr-ı savâba nef‘i olmayan söz ile münâza‘a etmektir. Bu ise kânûn-ı münâzarada mesmû‘ değildir. Müşâhedât, mücerrebât, hadsiyyât, mütevâtirât yalnız ashâbına ilm-i yakîn ifâde edip diğerinin aleyhine delîl olmazsa da müşâhede, hads, tevâtür, tecrübe cemî‘-i nâs indinde müşterek olursa bunları dahî men‘ mükâbere ve mu‘ânededir, Bağdad’ın vücûdunu inkâr gibi.

“Nakz” nefs-i delilin butlânını diğer bir delîl ile isbât etmekdir ki o delîle “şâhid” denir.

[*] İlke burhandır ve o mantıktaki son bölümdür.

“Mu‘âraza”, nefs-i delîle ta‘arruz olunmayıp diğer bir delîl ile o da‘vânın nakîzini isbât etmekdir.

Bir kaziyyeyi men‘ o kaziyyenin butlânını ifâde eylemez. Yalnız hafâsını ifâde eder ki “ma‘lûmu's-sübût değildir” demektir. Ma‘lûmu's-sübût olmayan şey ile başka bir şey sâbit olamaz.

Bir delîli nakz onu ibtâl demekdir. Lâkin delîlin butlânından da‘vânın butlânı lâzım gelmez. Zîrâ delîl da‘vânın melzûmudur. Lâzımın ise melzûmdan e‘am olması câ’iz olmakla melzûmun/ehassın intifâsı lâzımın/e‘ammın intifâsını müstelzim değildir. Şu kadar ki, o da‘vâ bu delîl ile sâbit olamaz. Ama onun diğer bir delîli olabilir. Zaten delîlin ademinden medlûlün ademi lâzım gelir.

Mu‘âraza müsâkatadır. “Te‘ârazâ tesâkatâ” yani delîller müte‘ârız ve mütesâkıt olur.

Da‘vâ bilâ delîl kalır, da‘vâ sabit olamaz. Delîlsiz da‘vâ tahakkümdür, tahakküm de mesmû‘, mu‘teber değildir. Binâ’en aleyh her da‘vâya delîl lâzımdır. “Da‘vâya delîl, tâlibe burhân gerek, değil ki bir an gerek, her an gerek.”

Yalnız bedîhiyyât delîl ile isbâtdan müstağnîdir. Fakat hafî olursa delîl sûretinde bir fıkra ile hafâsı izâle edilir ki buna da “tenbîh” denir.

İ‘tirâzâtın eşeddi mu‘arâza, ba‘dehu nakz, ve ez‘afı men’dir.

Ta‘rîf ve taksîme men‘ ve mu‘âraza te‘alluk etmez. Fakat “Şartlarını müstecmi‘ değildir, fesâdı müstelzimdir” deyû nakz olunabilir.

Hal ve terkîb taksîmin ve ta‘rîfin bir türlüsüdür.

“Hâl” bir mürekkebi evvelen tefrîk, sâniyen cüz’lerinin mahiyyetlerini teftîş etmekdir.

“Terkîb” evvelen cüz’lerinin mahiyetlerini teftîş etmek, sâniyen mürekkeb yapmakdır.

Taksîm iki kısımdır. (1) Taksîmu'l-külli ilâ eczâihî: Havâyı azot, müvellidü'l-humûza, hâmiz-i karbona tefrik gibi.

(2) Taksîmu'l-külli ile cüz’iyyâtihî: Kelimeyi ism, fi‘l, harfe taksîm gibi. Kısm-ı evvelde aksâmdan birini alıb mukassime haml eylemek gayr-i sahîh, kısm-ı sânîde ise sahîhdir: “İsm kelimedir” kaziyyesi sahîh, “Azot havadır” fıkrası gayr-i sahihdir.

Zeyl-i Kitâb

Avrupa mantığını müte'ahhirîn ve mütekaddimîn-i hükemânın mezheb u mesleklerini tedkîk u tenkîd ile mezheb-i hakkı tercih ve birçok mesâ'ili tamâmiyle kabûl u tasdîk etmişlerdir. Şu kadar var ki semere-i tahkîkleri olarak cüz'î mahallerinde hükemâ-i Yunâniyye ve İslâmiyyeye muhâlefet ve bir tâkım efkâr-ı cedîde beyânına müsâra'at ediyorlar. Onların da fenn-i mantıkdaki mütâla'alarına muttali' olursak hükemâ-i şarkıyye vü garbiyyenin tedkîkât-ı fikriyyelerini elde etmiş ve bu cihetle Avrupalıların mantıkını da öğrenmiş oluruz. Binâberin tekmîlen li'l-fa'ide ve tetmîmen li'l-â'ide buracıkda bahis bahis yalnız o muhâlif fikirler beyân olunacakdır.

Delâlet Bahsindeki Fikirleri

Bir mevcûda, ma'nâya adem-i delâleti itibârıyla "şey'" ve delâleti itibâriyle "dâll" denir. Delâlet dâll ve medlûl iktizâ eder.

Delâletin taksîmât-ı adîdesi var ise de en mu'tenâsı üçdür.

(1) Dâll ya kat'iüyyü'd-delâlet yâhud gayr-i kat'iüyyü'd delâletdir. Teneffüsün zî-hayâta, sehâbın yağmura delâletleri gibi.

(2) Dâll ya medlûla muttasıl veyâ ondan munfasıldır. Hareket-i vechin emrâz-ı bedeniyyeye, tarîk üzerine mansûb bir haşbenin irâ'eyi tarîka delâletleri gibi.

(3) Dâll ya tabî'îdir ki vücûdı akl vâsıtasıyla olmâz. Merâyâda zâhir olan suver gibi veyâ vaz'îdir ki vücûd ancak akl vasıtasıyla olur, ma'nâya mevzû' kelime gibi.

Şey'-i vâhid bir cihetden hem dâll ve hem medlûl olamaz. Fakat cihât-ı müte'addideden dâll ve medlûl olabilir.

Küllî Bahsindeki Sözleri

Cüz'î: Ancak mevcûd-ı vâhid üzerine sâdık olur.

Küllî: Mevcûdât-ı kesîre üzerine sâdık olur.

Küllî: Ma'nâyı vâhid vasıtasıyla kesîrîne sâdık olursa "ism-i âmm"dır. Me'ânî-i muhtelife vasıtasıyla kesîrîne sâdık olduğu sûretde o me'ânî beyninde bir alâka ve bir

münâsebet bulunursa “mecâz”, bulunmazsa “müşterek”dir. Fenn-i mantıkda küllî zikr olunduğu zaman yalnız ism-i âmm kasd olunur.

Küllî cüz’î ile takyîd olunursa tahassus eder. Nitekim “müselles”, “Zevâyâ-yı selâsesinden biri kâimedir” diye takyîd olunursa bir nev‘ini müfîd olur.

Külliyyât-ı Hamse Bahsindeki Kavilleri

Zatî: Külliyyât-ı âhara sâdık olursa “cins” olur. Müselles ve murabba‘a nisbetle şekl; mücerred ve cisme nisbetle cevher gibi. Bu külliyyâtdan her biri nev‘dir, “müselles”, “murabba‘”, “mücerred”, “cism” misillü.

Fasıl: Mâhiyyeti kendisinden mâ‘adâsından temyîz ü tefrîk eder. Fasıl olmaya sâlih bir keyfiyyet-i zâtiyye bulunmazsa bir tâkım keyfiyyet-i uhrâ zamm edilerek mecmû‘u fasl i‘tibâr olunur.

Eczâ-i Kaziyye Hakkındaki Mezhebleri

Eczâ-i kaziyye üçdür: Mahkûmun aleyh, mahkûmun bih, nisbet-i tâmme-i haberiyyedir. Bu nisbete “nisbet-i hükmiyye” denir. Nefs-i sübût ve ittisâl ve infisâlden ibaret olan “nisbet’i beyne beyne”, eczâ-ı kaziyyeden hâricdir.

Avrupalılar bu mes’elede kudemâ-i muhakkikînin mezhebini tercîh eylemişlerdir.

Kâzâya Bahsindeki Müta‘alaları

Eşyâ-ı mütemâsilenin beynlerinde bi-hasebi'l-âde temâyüz yokdur. Buna binâ’en yekdiğerinin mevki‘lerinde ve kendilerine sâdık bir mefhûm-ı küllî tahtında bulunabilir. Nitekim havâ her ân müteceddid olmakla nazar-ı evvelde onu şahs-ı vâhid zann ederiz. “Hava bâriddir”, “Hava hârrdır” kaziyyelerinde unvân-ı mevzû‘ müttehid ise de ünvânın mâ sadaka aleyhi olan efrâd gayr-i müttehiddir. “Mâ-i cârî bulânıkdır”, “Mâi cârî berrâkdır” ve “Bu dükkân yandı”, “Bu dükkân yapıldı” kaziyyelerinde yalnız ünvân-ı mevzû‘ müttehiddir.

Ahkâm-ı Kâzâya

Ahkâm-ı kazâyâ üçdür: ittihâd, ihtilâf, in‘ikâs.

İttihâd: Kaziyyelerin lafzen ve ma‘nen ittihâdıdır. “Güneş ziyâdârdır”, “Güneş ziyâ verir” kaziyyeleri gibi ki bunların birinin sıdkından diğerinin de sıdkı lazım gelir.

İhtilâf: Bir mâddede iki muhtelif kaziyyenin tahkîkidir ki mevzû‘ ve mahmûlleri her hâlde müttehid olur. Mûcibe-i mahsûsanın nakîzi sâlibe-i mahsûsadır.

Mahsûrâtda keyfen ve kemmen muhtelif olan kaziyyetân “mütenâkızân” nâmlarını alır. “Her insân zî-hayâtdır. Ba‘zı insân zî-hayât değildir” gibi yâlnız kemmen muhtelif olan kaziyyeler “subaltern – mütekâbiletân” nâmlarını alır. “Her insân sâhib-i rûhdur. Ba‘zı insân sâhib-i rûhdur” gibi.

Yalnız keyfen müttehid olan kaziyyeler “zıddeyn” isimlerini alır ki her ikisinin küllî olması lâzımdır. “Her insân kâtibdir. Hiçbir insân kâtib değildir” gibi.

Her ikidi [ikisi] de cüz’î olursa “subcontrar” ismini alır. “Ba‘zı insân sâdıkdır. Ba‘zı insân sâdık değildir” gibi.

Mütenâkizân ne sâdık ne kâzib olmazlar. “Zıddeyn” sâdık olmazlar fakat kâzib olurlar. “Subcontrar” bil‘akis sâdık olurlar fakat kâzib olmazlar. “Subaltern” hem sâdık hem kâzib olurlar.

İn‘ikâsda kâ‘ide, mahmûlün külliyyeti mevzû‘a müsâvî olursa, mûcibe-i külliyye yine mûcibe-i külliyyeye mün‘akis olur. “Her hayvân müteneffisdir, her müteneffis hayvândır” gibi ki her ikisi de sâdıkdır. Mahmûlün külliyyeti mevzû‘a müsâvi değilse mûcibe-i külliyye mûcibe-i cüz’iyyeye mün‘akis olur. “Her insân hayvândır, ba‘zı hayvân insândır” gibi.

Kıyâs Bahsindeki Kelamları

Hakîkaten kıyâs kaziyye gibi eczâ-ı selâseden mürekkebdir. Hadd-i esğar, hadd-i ekber, hadd-i evsat. Bu hadd-i evsat kaziyyedeki râbıta hükmündedir.

Bir kaziyyede ekseriyâ tarafeyni tasavvur nisbet-i hükmiyyeyi cezmde kâfi değildir. Belki bir emr-i sâlis lâzımdır ki matlûbun mevzû‘una münâsib olub, mahmûlüne nisbet oluna.

Bu emr-i sâlis kifâyet ederse kıyâs-ı basît olur. Bu emr-i sâlise hadd-i evsat denir.

Eğer emr-i râbi‘, emr-i hâmise ilh. lüzûm gere[ki]yorsa kıyâs-ı mürekkeb olur.

Temme'l-kitâbü bi-avnillâhi’l-Meliki’l-Vehhâb

Dersaadet: fî 9 Cemâziye’l-evvel sene 315

--<>--

Fihrist

Sâhife

2 Ulûm-ı Nakliyye ve Akliyye

3 Hikmet ve Aksâmı

5 İlim ve Aksâmı

5 Mantıkın Ehemmiyyeti

5 İdrâk-ı Mutlak ve İdrâk-ı Külliyât

6 Fikr ve Merâtibi

7 Felâsifenin Ahvâl-ı Mevcûdât Hakkında Fikirleri

8 Mantıkın T'arif ve Mevzû'ı

8 ¨ Fâideleri

9 ¨ Tarihçesi ve Ulema' İslâmiyye Taraflarından Sûret-i Kâbulleri

10 ¨ Bâbları

11 Savt ve Lafzın Lüzumları

11 Delâlet ve Aksâmı

12 Vücûd-ı Zihni

13 Lüzumın Kâffe-i Aksâmı

13 Müfred ile Mürekkeb ve Aksâmı

15 Külli ile Cüz'i ve Aksâmı

16 Nisbe-i Erba'a

17 Hakikat, Mahiyyet, Hüviyyet

18 Zatî ile Arazî

18 Mahiyyet-i Hakikiyye ve İ'tibâriyye

19 Nutk-i Tabi'i, Bâtını, Zâhiri

20 Mahiyyetin Aksâmı

21 Cins ve Aksâm ve Merâtibi

22 Nev' ve Aksâm ve Merâtibi

24 Fasıl ve Aksâmı

25 Fasıldaki Mezâhib

26 Arâziyyâtın Kâffe'i Aksâmı

29 T'arif ve Aksâm-ı Erba'ası

Sâhife
30 Besâit ve Mürekkebatın T‘arifleri
30 T‘arif-i İsmî, Hakikî
31 T‘arifin Şerâ’it ve Ahvâli
32 T‘arif-i Tenbihî ve Lafzî
33 Kaziyye
33 Ahbârı, İnşa’ı, Terâkib-i Nâkısa
34 Kizbdeki Mezâhib
34 Hamliyye, Şartıyye ve Aksâmı
35 T‘arif ve Taksîmin Kaziyye Olmadığı
36 Eczâ-i Kaziyye
37 Senâiyye ve Sülâsiyye
38 Kaziyye’i Şartıyyedeki Mezâhib
38 Mûcibe, Sâlibe ve Aksâmı
39 Mevzu‘-ı Hakiki, Zikri
40 Akd-i Vaz‘, Akd-i Muhal
40 Salibe’i Basita ile Ma‘dulenin Farkları
41 Şahsiyye, Tabi‘iyye
42 Mahsurât-ı Erba‘a, Sûrları, Sâdık Oldukları Mahalleri
42 Harf-i T‘arifli Kaziyyeler
43 Mühmele
43 Kaziyye’i Hâriciyye, Hakikiyye, Zihniyye
44 Lüzûmiyye ve İttifâkiyye
46 Hakikiyye, Mâni‘atü’l Cem‘, Mâni‘atü’l Huluv
48 Mevcuhât
49 Tenâkuz ve Şera’iti
52 Aks ve Aksâmı
55 Aks ile Tenâkuzun Fâ’ideleri
55 Delîl ve Aksâmı
56 Kıyâs-ı Mantıki
56 Neticenin Şera’it ve Ahvâli
56 Kıyâs-ı Müsâvât

Sahife

57 İstiğra'i Nâkıs, Temsîl
58 Lüzumdaki Mezâhib-i Erba'a
59 Kıyâs-ı İstisnâ'i ve Aksâmı
60 Kıyâs-ı İktirâni ve Aksâmı
60 Takrîbin Tam ve Gayri Tam Olması
62 Eşkâl-i Erba'a
63 Eşkâl-i Selâsenin Kur'an-ı Kerîm'de Bulunması
63 Eşkâl-i Selâsenin Raddeleri
64 Kıyâs-ı Müte'arife, Gayri Müte'arife
65 Eşkâl-i Erba'anın Durub-ı Müntehibesi
66 Muhtelitât
66 Kıyâs-ı Basît ve Mürekkeb ve Aksâmı
67 Kıyâs-ı İktirânînin Aksâmı
68 Kıyâs-ı Mukassem ve İstikrâ'i Tam
69 Kıyâs-ı İstisnâ'iyyenin Suret-i İstintâcı
71 Matvi'l-Suğrâ, Matvi'l Kübrâ Olan Kıyâslar
72 Şekk, Tasdîk ve Aksâmı
73 Delîl-i Limmî, İnnî
74 Evveliyyât
74 Müşâhedât, Havâs-ı Zâhire ve Bâtıne
75 Kuvve'i Vâhime
76 Kuvve'i Müfekkira, Vicdân
77 Mücribât
78 Hadsiyyât, Hads ile Fikrin Farkları
79 Mütevâtirât
79 Fıtriyyât
80 Bedîhiyyât-ı Akliyye ve Hissiyye ve Bunların Ahkâm ve Ahvâli
82 Havâsde Hatâ İhtimâli
84 Berâhîn-i Hendesiyye ve Tabi'iyyenin Derecâtı
85 Meşhurât
86 Meşhurât ile Evveliyâtın Farkları

Sâhife

86 Müsellemât
87 Cedelin Fevâ'idi
87 Hatabe: Meznunâ[t], Makbulât ve Fevâ'idi
88 Şi'ir: Muhayyilât ve Fevâ'idi
89 Muğalata, Saf[sa]ta ve Fevâ'idi
90 Burhânın Fâ'ideleri
90 Men', Mu'araza, Münâkaza
92 Hall ve Terkib ve Aksâm-ı Taksîm
93 Zeyl-i Kitab

SONUÇ

İzmirli İsmail Hakkı ömrünü ilim yoluna sarf etmiş, hayatı boyunca ilim öğretmeyi amaçlamış ve bu uğurda pek çok eser yazıp yayında bulunmuş bir ilim adamıdır. Özellikle geçiş dönemi olarak nitelendirilebilecek bir dönemde yaşamış olması onun bu derece kendini geliştirmesinin temel sebebidir. Bu vesileyle hem klasik ilimleri medresede hem de modern olarak anılan ilimleri fakültede tahsil etmiştir. Her zaman öğrendiklerini aktarma ve öğretme derdinde olmuştur.

Ancak İzmirli'nin vermiş olduğu eserlerde dikkate çarpan en büyük husus kendisinin üstlendiği aktarıcı rolüdür. O, analiz ve sentez yapmaktan ziyade, okuduklarını anlatan bir yapı arz etmiştir. İbrahim Emiroğlu'nun *İzmirli'nin Mantık Anlayışı* isimli eserinde bahsettiği üzere, İzmirli Ebheri'nin İsagoci'sini bizim de latinize yaptığımız *Mi'yâru'l-ulûm* ismiyle şerh ederken kendisine Ahmet Cevdet Paşa'nın *Mi'yâr-ı Sedat*'ını takip etmiştir.[90] Mantık ile alakalı olarak yazdığı diğer bir eser olân *Felsefe Dersleri* ise adından anlaşılacağı üzere, Darü'l Fünun'da verdiği derslerin notlarından oluşan bir ders kitabıdır. Bu noktada şunu belirtmekte fayda vardır; kendisinin pedagojik altyapısının önemi çok fazladır. Çünkü pek çok kimse okuduğunu anlatma noktasında sıkıntı çekebilir. İzmirli'nin bu açıdan gerek konuları ele alış biçimi gerekse de verdiği örnekler anlattığının hakkının verir cinstendir.

Bizim de ele aldığımız şekilde "Formal Mantığın Islahı" bölümünde kendisi Batılı filzofların klasik mantık ile ilgili görüşlerini sunmuştur. Bunun neticesinde bazılarına kendine göre cevaplar vermiştir. Ancak formel mantığın ıslahı ile ilgili olarak herhangi bir öneride bulunmamıştır.

Bütün bunlarla birlikte İzmirli'nin mantık ilmine katkılarını göz ardı etmemek gerekir. İzmirli yeni mantık fikirleri hakkında yazan ilk yazarlardan biri olma özelliğini taşımaktadır. Kendi verdiği bilgiler genellikle mantık tarihi ile alakalı olsa da bunları özet bir şekilde sunmuştur. Çoğu zaman bilgileri verirken, konu üzerinde ihtilafta bulunan tarafların görüşlerini vermiş ve bunlar içerinden kendisinin tercihini de belirtmiştir.[91]

[90] Emiroğlu, s. 212.
[91] Emiroğlu, s. 213.

O daha önceki hiçbir mütefekkirin yapmadığı bir şekilde psikoloji ilmi ile mantık ilmi arasındaki farklara değinmiştir. Mantığın genel(formel, biçimsel) ve özel(informel, içeriksel, uygulamalı, metadolojik) olarak ayırmıştır ve kendinden önce gelenlerden çok daha detaylı bir biçimde incelemiştir. Mantık ilminde önermeler arası ilişkileri incelemesi, önermelerde konu ve yüklemin dağıtılmış olup olmamasını incelemesi önermelerin birbirine göre doğruluk ve yanlışlıklarını incelemesi açılarından öne çıkmıştır.

EKLER

EK - 1

ÇEVİRİYAZI METİNLERDE UYULACAK ESASLAR

Yazma metinlerde "hafifletilmiş transkripsiyon" uygulanırken;

1. Uzun bütün heceler â, û, î harfleriyle yazılmalıdır. Ör. *melâmet*, *sükûn*, *sahîfe* …

2. Kelimelerin orijinal sesleri korunmalı, kelimeler modern Türkçe imlâ kurallarına tâbî tutulmamalıdır. Ör. Sadrettin Konevi (- yanlış) → Sadreddîn Konevî (+ doğru)

3. Arapça ve Farsça asıllı özel isimlerin okunuşunda müsteşrik telaffuzundan özellikle kaçınılmalı ve orijinal okunuş esas alınmalıdır.

Kişi ve yer adlarında İSAM *DİA*'da benimsenen yazım kuralları uygulanmalıdır.

4. Farsça terkiplerde terkip tiresi her seferinde yazılmalıdır.

Ör. *sâdât-ı kirâm*, *hüsn-i mu'âmele*, *kelâm-ı kibâr, hüsn-i zan* …

Farsça terkiplerdeki terkip –i'si "-ü" şeklinde yazılmamalıdır.
Ör. *kelâm-ü kibâr* (-), *hüsnü muâmele* (-), *hüsn-ü zan* (-), …

Bütün kitap isimlerinde her kelime büyük harfle başlatılmalıdır. (*Gülşen-i Râz*, *Delâ'ilü'l-İ'câz, Tercümânu' l-Eşvâk)*

"Ve" kelimesine karşılık gelen "ü"ler ise aynen korunur ve kendisinden önceki ve sonraki kelimeye bitiştirilmeden yazılır.

Ör. *helal-i hoş* (-), *helâlü hoş* (-), *helâl ü hoş* (+); *Hüsnü Aşk* (-), *Hüsn ü Aşk* (+)

5. Masdar-ı ca‘lîler aslına uygun olarak çift y ile ve i harfi uzatılmaksızın (iyye/t) ekiyle yazılmalıdır. Ör. *ehadiyye(t), şahsiyye(t), hürriyye(t), insâniyye(t)*

6. Osmanlıca yazma eserlerde vurgulanmak istenen kelimeler tırnak içinde yazılmalıdır.

Ör. “Seyyidü ’t-tâife” nâmıyla anılan Cüneyd-i Bağdâdî …

Osmanlı alfabesinde büyük - küçük harf ayrımı olmadığı için şahıs, kurum veyâ yer adı cinsinden özel isimlerde ayrıca tırnak içine almak biçiminde özel bir vurguya gerek yoktur; baş harflerinin büyük yazılması yeterlidir.

Vurgulanmak istenen bir kitap adı ise sadece italik yazılması vurgu için yeterlidir.

Ör. *Metâli‘ Şerhi*’nde Kutbuddîn Şîrâzî der ki…

Yazmada yer alan açıklama ve ek bilgi mahiyetindeki cümle veyâ kelime gruplarında parantez kullanılacaktır. Açıklama ve/ya ek bilgi çeviriyazı yapan kişiye aitse köşeli parantez kullanılacaktır.

7. Ana metin içinde geçen Türkçe dışındaki dillerden iktibas edilmiş cümlelerin;

a. Okunuşu verilmişse, tercümeleri -metin içinde bulunmuyorsa- dipnotta verilmeli, gerekiyorsa orijinal yazılışları da kaynak bilgisinden önce verilmelidir.

b. Orijinal yazılışları verilmişse, tercümeleri –metin içinde bulunmuyorsa- dipnotta kaynak bilgisinden önce verilmelidir.

c. Tercümesi metin içinde bulunan ibarelerin ayrıca çevirisini yapmaya gerek yoktur.

8. Arapçadan iktibas edilmiş cümleler metne dâhil edilirken kelimelerin Arapçadaki telaffuzuna sâdık kalınmalıdır. Ayrıca, cümle harf-i tarifle başlayan bir kelimeyle başlıyorsa harf-i tarif küçük, cümlenin ilk kelimesinin ilk harfi büyük yazılır.

Ör. " الإنسان حيوان ناطق."

"el-İnsânu hayevânun nâtıkun." (+)

"El-İnsânü hayvânün natıkun." (-)

9. Günümüz Türkçesinde kullanılmayan Farsça kelimelerin imlâsında, günümüzde kullanılanlarda olduğu gibi Türk telaffuzu esas alınmalıdır.

Ör. nohoft (-) → nühüft (+), dovvom (-) → düvvüm (+) …

10. Arapça kelimelere mahsus bir ses olân ayn harfi için (‘), hemze için (’) işaretleri kullanılmalı; bu harfler kelime başlarında yazılmamalı, kelime içinde ve sonunda gösterilmelidir.

11. Yazmalarda bulunan Türkçe kökenli ve Arapça ve Farsçadan dilimize giren kelimelerin yazımının günümüz Türkçesindeki kullanıma uyarlanması yerine yazmanın imlâsına riayet edilmeli ve metindeki yazılışı esas alınmalıdır. Kelime sonlarında bulunan b, c, d harfleri çeviri yazı çalışmalarında p, ç, t şeklinde sert-sessiz harflere dönüştürülmemelidir. Yine özellikle gerundium eklerinde Eski Türkçeye ait telaffuzun Anadolu sahasındaki bir devamı olarak Osmanlı imlâsına yansıyan “ü, u” sesleri korunmalıdır. Kapalı e harfi de denen ve “ي” harfiyle gösterilen ses ise “i” harfiyle yazılmalıdır.

Ör. *kimesne, yâhud, ba‘zı, ya‘nî, idüb, konub, bitüb, için, ağac, yiğid, geçid* …

12. Arapça ve Farsça önekler ve edatlar kısa çizgiyle kelimeye bağlanarak yazılır.

13. Harf-i tarifler ve özel isimleri eklerinden ayırmak için (‘) işareti kullanılır.

KAYNAKÇA

Alp, T., **Mantık: İsagoci Tercümesi & Mantık Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: Yasin Yayınları, 2010.

Başçı V., "İsmail Hakkı İzmirli'de Felsefe, İlim ve Mantık Anlayışı", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 11, 1993, ss. 415-424.

Bingöl, A., "Îsâgûcî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.** Cilt 22. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Birinci, A., "İsmail Hakkı İzmirli", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.** Cilt 23. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Çapak, İ., (18-19 Kasım 2009). *Darülfünun'un Hocalarından İzmirli İsmail Hakkının Akıl Yürütme Anlayışı*. Dârü'l-Fünûn İlahiyat Sempozyumu. İstanbul, s. 307-313.

Çetinkaya, B. A., (18-19 Kasım 2009). *Dârulfünûn'da Bir Ansiklopedist Müderris/Düşünür: İzmirli İsmail Hakkı*. Dârü'l-Fünûn İlahiyat Sempozyumu. İstanbul, s. 315-351.

_____, "İzmirli İsmail Hakkı". *Kutadgu Bilig Felsefe – Bilim Araştırmaları.* Cilt 19. ss. 53-104.

Duman, Ali., "İzmirli İsmail Hakkı: Hayatı, Eserleri ve Fıkıh". *Bilimname*. Cilt 14. No. 1 (2008).:59-78.

Emiroğlu, İ. "İzmirli'nin Mantık Anlayışı", Mehmet Şeker, Adnan Bülent Baloğlu (Ed.). **İzmirli İsmail Hakkı (Sempozyum 24-25 Kasım 1995)** içinde. Ankara: Diyanet Vakfı Yay., 1996, ss. 187-213.

İzmirli, C., "İzmirli İsmail Hakkı", **İzmirli İsmail Hakkı (Sempozyum 24-25 Kasım 1995)**, (Ed.) Mehmet Şeker, Adnan Bülent Baloğlu, Ankara: Diyanet Vakfı Yay., 1996. ss. 241-264

İzmirli, İ.H., **Felsefe Dersleri**, İstanbul: Hukuk Matbaası, 1911

_____, **Mi'yâru'l-ulûm**, İstanbul: Dersaadet Matbaası, 1897.

_____, **Fenn-i Menâhic**, İstanbul: Hukuk Matbaası, 1911.

Hizmetli, S., "İzmirli İsmail Hakkı'nın İlmi Şahsiyeti", **İzmirli İsmail Hakkı (Sempozyum 24-25 Kasım 1995)**, (Ed.) Mehmet Şeker, Adnan Bülent Baloğlu, Ankara: Diyanet Vakfı Yay., 1996. ss. 3-25

Öner, N., **Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı**, İstanbul: Divan Kitap, 2012.
_____, "Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 7, 1960.

Özcan, H., "İzmirli İsmail Hakkı'da Bilgi Teorisi", Mehmet Şeker, Adnan Bülent Baloğlu (Ed.). **İzmirli İsmail Hakkı (Sempozyum 24-25 Kasım 1995)** içinde. Ankara: Diyanet Vakfı Yay., 1996, ss. 27-32

Özevarlı, M. S., "İzmirli İsmail Hakkı", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.** Cilt 23. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Sarıoğlu, H., **Ebherî Îsâgûcî Mantığa Giriş**, İstanbul: İz yay. 1998.

Savuran, Yusuf., "İzmirli İsmail Hakkı'nın Mulahhas İlm-i Tevhid Adlı Eserinin Sadeleştirilmesi ve Kelami Açıdan Değerlendirilmesi", **Yüksek Lisans.** Erciyes Üniversitesi SBE, 2005.

Şeker, M., "İzmirli İsmail Hakkı'nın Tasnif-i Ulûm Adlı Eseri", Mehmet Şeker, Adnan Bülent Baloğlu (Ed.). **İzmirli İsmail Hakkı (Sempozyum 24-25 Kasım 1995)** içinde. Ankara: Diyanet Vakfı Yay., 1996, ss. 149-155.

Şeker, Ali., "İzmirli İsmail Hakkı'da Ahlak Felsefesi"**, Yüksek Lisans.** Selçuk Üniversitesi SBE, 2006.

ÖZGEÇMİŞ

1988 senesinde İstanbul, Eminönü'de doğdu. Liseyi Sakıp Sabancı Anadolu Lisesi'nde bitirdikten sonra 2006 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi Matematik Mühendisliği Bölümüne başladı. 2011 yılında mezun olduktan sonra Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü'nde yüksek lisans eğitimine başladı. Hali hazırda Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu'nda Eğitim, Kültür ve Gençlik Müdürlüğü bünyesinde çalışmaya devam etmektedir.